

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

БАКАЛАВР

на тему: «Єврейська громада Харкова у другій половині XIX століття»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 – історія та археологія

Сергієнко Ірина Сергіївна

Керівник: проф.

Посохова Людмила Юріївна

Рецензент: к.і.н., ст. викл.

Захарченко Євген Юрійович

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Основні етапи формування єврейської громади міста.....	13
Розділ 2. Єврейська громада Харкова у 60-70-ті роки ХІХ століття.....	24
Розділ 3. Єврейська громада Харкова у 1880-90-ті роки.....	36
Висновки.....	55
Список використаних джерел та літератури.....	57
Резюме.....	65
Summary.....	66

ВСТУП

Актуальність роботи зумовлена важливістю висвітлення розвитку міжнаціональних відносин в українській історії. Адже у час значних політичних та соціальних змін, одним з важливих аспектів є місце різних націй у житті нашої країни та їхня роль у творенні сучасного українського суспільства. На сьогодні євреї одна з найчисельніших меншин в Україні, а історія україно-єврейської співіснування має доволі глибокі корені. Проголошення незалежності України та відновлення у вітчизняній історичній науці єврейського дискурсу привернули увагу багатьох дослідників до вивчення умов та особливостей життя євреїв на українських землях у різні періоди. Для глибшого вивчення суперечливих питань щодо україно-єврейської взаємодії та формування її цілісної картини покликані регіональні дослідження. Завдяки такому підходу, з'являється можливість з'ясувати специфічні риси регіону та його відмінності від інших. Незважаючи на те, що Харків опинився поза «смугою осілості», у другій половині XIX століття, у ньому вже існувала доволі численна єврейська община, яка впливала на життя та розвиток міста. А поєднання загальних процесів, що відбувалися в імперії, і місцеві особливості менталітету та соціальних взаємозв'язків, створювали неповторний досвід співіснування різних етносів у великому зростаючому місті.

Об'єкт дослідження – єврейська громада Харкова у другій половині XIX століття. **Предметом дослідження** є особливості формування, розвитку та діяльності єврейської громади Харкова у другій половині XIX.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX століття. Нижня хронологічна межа фіксується змінами у законодавстві Російської імперії на початку 1860-х років щодо євреїв, що стимулювали значні кількісні та якісні зміни єврейської общини Харкова. Верхня межа – 1880-1890-ті роки – розвитком єврейської общини Харкова на тлі модернізаційних процесів, що відбувались у місті. Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків.

Метою дослідження є вивчення особливостей формування, розвитку та діяльності єврейської громади Харкова у другій половині XIX століття.

Для реалізації мети були поставлені такі завдання:

- охарактеризувати етапи формування єврейської громади Харкова;
- дослідити джерела та соціальні групи, з яких утворювалася єврейська община Харкова протягом XIX століття;
- простежити зміни у складі єврейської громади міста, зумовлені ліберальними реформами у другій половині XIX століття;
- проаналізувати правовий, соціально-економічний, демографічний та культурно-освітній аспекти існування єврейської общини у другій половині XIX століття;
- визначити яким чином погроми початку 1880-х років вплинули на єврейську общину Харкова.

Історіографію з даної теми можна розділити на такі етапи: праці істориків імперської доби, праці радянського часу, сучасні дослідження. Перший етап історіографії становища єврейського населення українських земель представлений такими групами: праці українських і російських дослідників та дослідження істориків єврейського походження XIX – початку XX століття. До першої групи можна зарахувати М. Драгоманова¹ і М. Костомарова², які у своїх роботах пояснювали особливості ставлення українців до євреїв не нетерпимістю, а соціально-економічною ситуацією у часи, коли обидва народи знаходились під польською владою. З такою думкою погоджувався і М. Грушевський³, який також не оминув єврейське питання, але тільки у загальному контексті української історії. Саме йому належить думка щодо об'єктивності у підходах до питань україно-єврейської взаємодії.

¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. М., 1908. С. 217 – 267.

² Костомаров Н. Жид отречение в начале XVIII века // Киевская старина. 1883. Т. 5. Январь. С. 1–26; Март. С. 477–492; Костомаров Н. Иудеям // Основа. 1862. № 1. С. 38–58.

³ Грушевський М. Українські жиди // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво "Світ", 2003. Т. 5. С. 339–350.

Свою частку у вивчення історії євреїв Російської імперії внесли і російські дослідники. Серед них можна виділити працю М. Голіцина¹, яка присвячена становленню законодавства імперії стосовно євреїв. Дослідник напряду був пов'язаний з цією тематикою, бо довгий час очолював спеціальну урядову комісію. Попри упередженість його праця цікава тим, що в ній пояснюються процеси формування законодавства стосовно євреїв. Що ж стосується історії міста Харкова, то єдиною, хоч і фрагментарно, але наповненою фактичним матеріалом про єврейську громаду міста, можна вважати спільну працю Д. Багалія і Д. Міллера².

Другу групу представляють відомі історики єврейського походження. І. Оршанський³, якого вважають найвідомішим дослідником історії євреїв Російської імперії. Беручи участь у полеміці, що відбувалась навколо «єврейського питання» у суспільстві наприкінці XIX століття, він висував ідею щодо позиціонування єврейського етносу в ролі жертви у російській історії. С. Дубнов⁴ обґрунтував власну концепцію розвитку єврейського населення у межах імперії, посиляючись на те, що община є запорукою збереження національної ідентичності євреїв. Тому дії уряду розглядалися ним як негативні, направлені на руйнування традиційних єврейських інститутів. Вагомий вклад зробив і Ю. Гессен⁵, який розглядав історію євреїв, у першу чергу, як складову російської, а не світової історії.

Загалом на цьому етапі розвитку історіографії складаються основні концепції, які потім будуть простежуватися у наступних поколіннях істориків. Попри певну прогресивність вони мали низку недоліків, наприклад, висвітлення думок у працях українських і російських істориків цього етапу залежало від їхнього ставлення до російського уряду та його політики, тому у їхніх

¹Голицын Н. История русского законодательства о евреях. СПб, 1886. Т. 1. 984 с.

²Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т.1 (XVII-XVIII века). репринт. издание. Харьков: Б.и., 2004. 572 с.; Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века). репринт. изд. Харьков: Б.и., 2004. 982с.

³Оршанский И. Русское законодательство о евреях. СПб. 1877. 436 с.

⁴Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). СПб.,1907. 370 с.

⁵Гессен Ю. История евреев в России. СПб, 1914. 318 с.; Гессен Ю. История еврейского народа в России: в 2-х т. Ленинград, 1925-1927. 242 с.

дослідженнях присутня національна упередженість щодо євреїв. Праці істориків єврейського походження навпаки, відстоюють право євреїв на збереження власної ідентичності та націлені на захист своїх позицій у полеміці стосовно «єврейського питання».

Радянський етап розвитку історіографії теми не має значних фундаментальних праць, що пояснюється суворими рамками, встановленими владою. Але у той же час, східноєвропейське єврейство опинилося у полі зору західних істориків. Тому у цьому етапі можна виділити дві групи досліджень: радянських та закордонних. Хоч на початку існування радянської держави дослідження, присвячені єврейській тематиці, були дозволені, що пояснювалось політикою коренізації. Але у таких дослідженнях мала значний вплив соціально-класова ідеологія. Одразу після революції виникає єврейська просвітницька та благодійна організація Культур-Ліга, що об'єднувала творчу молодь. До неї входили такі історики як А. Юдицький, М. Кіпер, М. Рафес та інші, що вивчали роль євреїв у революційному русі в Росії, особливості єврейського націоналізму тощо. Що ж стосується досліджень російських та українських істориків то варто виділити праці О. Брика¹, який розглядав складність україно-єврейських відносин, пояснюваних різницею між українським – селянським мисленням, та єврейським – міським, ремісничим, та І. Вейцбліта², що, зібравши значний масив статистичних даних, простежив демографічну ситуацію, у якій опинилися євреї України після зміни державного устрою та утвердження радянської влади.

Після ліквідації спеціального єврейського відділення при АН УРСР, у середині 30-х, до єврейської тематики історики майже не зверталися. Винятком були спроби С. Борового дослідити вплив євреїв на економічний розвиток Російської імперії. Але у подальшому важливих зрушень у дослідженні історії євреїв не відбулося у зв'язку зі зростаючим впливом ідеології, направленої на боротьбу із сіонізмом. Тому роль головних дослідників історії євреїв Російської імперії переходить до істориків в еміграції. Значний внесок зробили науковці

¹Брик О. Україно-єврейські взаємовідносини. Госиздат, 1921. 31 с.

²Вейцбліт І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. Кременчуг, 1930. 186 с.

Єврейського наукового інституту, що був створений у Вільнюсі С. Дубновим, який висвітлював історію єврейського народу. Напрацювання так званої «школи Дубнова» задавали ритм у вивченні історії євреїв Російської імперії протягом двох десятиліть після Другої світової війни. Наприклад, праці Л. Грінберга¹, де аналізувалися політика Олександра II стосовно «єврейського питання» та його сутність з боку російського суспільства.

Помітний злам у поглядах на проблему відбувся у 1960-х роках, коли історики поступово відмовлялися від попередніх підходів та оцінок. Можна виокремити дослідження Г. Роггера² та Р. Пайпса³, які наголошували: щоб зрозуміти проблему – треба окреслити та зрозуміти саме середовище, у якому вона виникла. Відтак, зрозуміти Росію та місце у ній єврейства. У цей же час заявив про себе історик українського походження з Канади І. Лисяк-Рудницький. Його праці⁴ зосереджувались на з'ясуванні ставлення до євреїв на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Вже пізніше, у 1980-х роках, східноєвропейське єврейство стає об'єктом досліджень нового покоління істориків: С. Барона⁵, Дж. Кліра⁶ та інших. Їхні праці хоч і мають доволі свіжі та прогресивні думки щодо становища євреїв, але все одно вони мали недоліки, спричинені складністю розуміння специфіки українських земель, умов Російської імперії тощо.

На сучасному етапі розвитку історіографії з даної теми, у порівнянні з попередніми, помітна певна зміна поглядів та свобода у виборі тем. Дослідження цього етапу також варто поділити на дві групи: перша – праці українських істориків, друга – іноземних. Вітчизняні історики хоч і запозичують досвід у

¹Greenberg L. The Jews in Russia. The struggle for emancipation. N.-Y., 1976.

²Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // The Wiener Library Bulletin. 1971. Vol. XXV. № 1 – 2. P. 42 – 51.

³Pipes R. Catherine II and the Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. 1975. № 5. P. 3 – 20.

⁴Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. К., 1994. С. 114 – 134; Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. К., 1994.

⁵Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets. New York, 1987.

⁶Клиер Дж. „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в XX веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 8 – 10 декабря. 2003 г. М., 2004. С. 45 – 46.; Клиер Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 -1825). М.; Иерусалим: Мосты культуры, 1999. С. 6.

зарубіжних колег, однак розробляють власні теорії. Уже у першій половині 90-х років з'являються узагальнюючі праці, присвячені історії євреїв на українських землях. Наприклад, спільна монографія Я. Хонігсмана та О. Наймана¹, де розглядається чимало проблем, пов'язаних з імперською політикою стосовно євреїв, погромами та аспектами їхньої діяльності. У працях І. Погребінської², І. Самарцева³, В. Любченка⁴ висвітлені сюжети присвячені: формуванню «смуги осілості», специфіці розселенню євреїв на українських землях та їхньому правовому та економічному становищі.

Різні аспекти життя єврейськогонаселення стали основою досліджень, що зосередилися на окремих регіонах та містах. Це праці А. Морозової⁵, що стосуються євреїв Лівобережної України у другій половині XIX століття, В. Гончарова⁶ про Південно-Східний регіон у той же час, М. Шитюка та В. Щукіна⁷ про заселення Півдня, єврейську землеробську колонізацію та єврейську общину Миколаєва, Н. Рудницької⁸ про єврейську освітню мережу Волині. Харківська єврейська громада, у порівнянні з київською чи одеською вивчена найменше. Вивченню її історії та становища на другу половину XIX – початку XX, присвячені праці А. Харченка⁹. Використовуючи концепцію «селективної інтеграції» американського історика Б. Натанса, він намагається дослідити різницю між офіційною політикою уряду та її реалізацією місцевою владою.

¹Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч.1. Киев. 1993. 175 с.

²Погребінська І. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал, 1996. № 4. С. 124-132.

³Самарцев І. Євреї в Україні на початок XX ст. // Український історичний журнал, 1994. № 4. С. 19-29.

⁴Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2005. С. 60-96.

⁵Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України: (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... Х., 2005. 24 с.

⁶Гончаров В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII–начало XX века. Донецк, 2008. 292 с.

⁷Шитюк М., Щукін В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Видавництво І. Гудим. Миколаїв, 2008. 221 с.

⁸Рудницька Н. Історія євреїв Житомирщини: навч. посібник. Видавництво: Бук-Друк. Житомир, 2017. 369 с.; Рудницька Н. Середня і вища освіта євреїв на Волині у XIX столітті: русифікація чи юдаїзація? // Література та культура Полісся. Серія: Історія. Ніжин. 2003. Вип. 23. С. 67-74.; Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи. 2002. №12. С. 41-45.

⁹Харченко А. В. «Населення рухливе ...і кількості його з кожним роком зростає»: до постановки проблеми впливу міграції на формування єврейської громади Харкова // Вісник НТУ «ХП». 2015. №56. С. 76-81.; Харченко А. В. «Торгові війни» в єврейській громаді Харкова наприкінці XIX століття // Вісник НТУ «ХП». 2015. № 38. С. 129-137.; Харченко А. В. З життя єврейської громади Харкова кінця XIX – початку XX ст.: конформізація під багатом // Вісник НТУ «ХП». 2014. №25. С. 145-152.

Політику російської влади стосовно євреїв, феномен погромів кінця XIX століття у своїх дослідженнях розглядає і О. Безаров¹.

Серед іноземних дослідників сучасного етапу історіографії з цього питання можна назвати ізраїльтянина Г. Бекон². Досліджуючи закони Російської імперії щодо євреїв, він акцентував увагу на тому. Що існувала значна різниця між задекларованим та здійсненим на практиці. Також йому належить думка про те, що, розглядаючи певні юдофобські упередження імперського суспільства, варто порівнювати не періоди, а становище різних груп населення. Історик І. Барталь³ досліджує розвиток і становище єврейської громади у Східній Європі, зокрема і у Російській імперії.

Джерельна база дослідження представлена писемними джерелами кількох видів. Перший вид – законодавчі акти. Вони представлені такими документами, наприклад: положення («Положение о устройстве Евреев (9 декабря 1804 г.)»⁴, «Положение о устройстве Евреев (31 мая 1835 г.)»⁵), статuti: «Устав Рекрутской повинности о военной службы Евреев (26 августа 1827 г.)»⁶, закони: «Временные правила» (3 мая 1882 г.)⁷, циркуляри (циркуляри Міністерства народної освіти⁸ – у ряді таких законодавчих актів була закріплена єврейська квота для навчальних закладів імперії, сенатські укази (указ Сенату 1794 року, указ «О наблюдении за Евреями, чтоб они не присвоили себе право по торговле, им недозволенных»)⁹). Законодавчі акти розкривають правові аспекти діяльності єврейської общини, встановлюють рамки, у межах яких вона

¹Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 2014. Вип. 14. С. 183-193.

²Бэкон Г. Положение евреев в России после разделов Польши //Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Части 5 – 6. Тель-Авив, 1995.

³Барталь И. От общины к нации... Иерусалим, 5767, М., 2007.

⁴Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антология документов / П. Мендес-Флор, Й. Рейнхарц. Т 2. Москва: Мосты культуры, 2006.С. 145-149.

⁵Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. / сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург: тип. К. В. Трубникова, 1874. С. 359.

⁶Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антология документов / П. Мендес-Флор, Й. Рейнхарц. Т 2. Москва: Мосты культуры, 2006. С. 149-151.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. 2. №834. С. 181.

⁸Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярам министерств: издание неофициальное / сост. Гессен И. В. СПб, 1904. С.232-233.

⁹Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев ...С. 57; С. 111.

мала формуватись. Саме ці джерела розкривають усю сутність політики імператорської влади того чи іншого періоду.

Другий вид – це статистичні джерела. У роботі вони представлені «Первой всеобщей переписью населения Российской империи 1897 г.»¹ та списками студентів, зарахованих до Імператорського Харківського університету². Але при використанні такого виду джерел треба враховувати співвідношення дійсно реальних об'єктів та їх ознак з інформацією, що міститься у джерелі. Проведення цієї масштабної та ряду дрібних переписів є проявом ускладнення управлінських функцій держави, що вимагало повної та достовірної інформації про різні області життя країни. Та мало за мету розробку заходів економічної та соціальної політики.

Третій вид джерел – це періодика, а саме газети. Таке харківське періодичне видання як «Южный край»³ містить різнопланову інформацію, яка стосується соціального та культурного життя міста та майже всіх південно-західних територій Російської імперії. Воно є важливим джерелом, що відображає існування єврейської громади Харкова, а також як потужний інформативний засіб ілюструє організацію суспільної свідомості та взаємовплив міської громади та єврейської общини, що виникав впродовж співіснування.

Четвертий вид – це джерела особового походження, до якої можна віднести мемуари Ф. О. Рейнгардта⁴, який згадував життя міста у 20-30х роках XIX століття. Цей вид джерел, у першу чергу, допомагає з'ясувати певні деталі процесів у суспільстві та відносин між людьми різних віросповідань. Наприклад, Ф. О. Рейнгардт описуючи свої перші роки у Харкові, згадує про євреїв міста: місця, де вони часто збирались, розташування та опис синагоги та єврейського кладовища і т.п.

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XLVII: Харьковская губерния / под. ред. Тройницкого Н. Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 300 с.

²Списки студентов Императорского Харьковского университета с 1840-1841-го по 1885-1886-й академические года. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua>

³Южный край // 1881-1900. URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper>

⁴Город Харьков 20-х и 30-х годов XIX века. (По воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта). URL: http://dalizovut.narod.ru/istorii/20_30887.htm.

Усі джерела, що були використані у роботі складають єдиний і цілісний комплекс. Він налічує п'ять різних джерельних груп, що відображають різні сторони існування єврейської громади Харкова у другій половині ХІХ століття. Законодавчі акти, що показують певні обмежувальні рамки, всередині яких мала стояти община, та ставлення влади імперії до «єврейського питання». Статистичні дані дали змогу порівняти кількість єврейського населення Харкова та інших губернських міст, а також встановити співвідношення іудеїв з національними меншинами, які співіснували з ними. Періодика ілюструє важливі суспільні процеси того часу та формування взаємовідносин міської громади та єврейської общини. Джерела особового походження більш деталізують особливості та етапи формування общини, а також розвиток цих стосунків, показуючи позиції обох сторін. Даний джерельний комплекс є цілком репрезентативним, та створений на основі штучної вибірки. Для дослідження було залучено різнорідні джерела, що характеризують масштабні та тривалі процеси як у загальному, так і деталізованому вигляді.

Методологія вивчення історії євреїв Російської імперії сформувалася не так давно. Завдяки роботі американського історика Дж. Кліра, єврейське питання стало повноцінним предметом історичних досліджень. Дослідник розробив власну концепцію вивчення даної проблеми, за якою її політичний аналіз має починатися з розгляду позицій влади щодо єврейського питання та як воно впливало на російське суспільство, а закінчуватися – визначенням зв'язку суспільства з євреями. Якщо залучити до вирішення проблеми історичні та історико-культурологічні методи, то дослідження має проводитися у зворотному напрямку: починатися з вивчення позиції самих євреїв, а закінчуватися визначенням ставлення влади імперії до єврейського питання. Така схема дає зрозуміти як змінювалася кожна складова концепції Дж. Кліра (влада, єврейське питання, суспільство, євреї), та наскільки суттєвими були зміни як для адміністрації Російської імперії, так і для єврейської громади. Саме вивчення поєднання взаємозв'язків усіх акторів, з урахуванням специфіки того простору, у яких вони розвивалися та функціонували, допомагає відповісти

на питання: яке ж місце займали та яку роль відігравали євреї у житті Російської імперії. Для розв'язання поставлених перед нами завдань були залучені історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, кількісний та історико-типологічний.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі всебічного висвітлення розвитку єврейської громади Харкова у другій половині XIX століття. Робота суттєво доповнює уявлення про різні аспекти життя євреїв поза "смугою осілості", насамперед у Харкові, де попри обмеження сформувалася велика єврейська громада. Загалом ми намагалися розкрити: втілення законодавчих ініціатив уряду, протягом XIX століття, з єврейського питання на прикладі харківської общини, питання досвіду співіснування, які допомогли зберегти спокій у місті під час погромів, та загальні характеристики єврейської громади станом на останні десятиліття XIX століття.

Апробація дослідження: окремі частини дослідження були представлені на гуртку кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (листопад 2020 року) та на 74-й науковій конференції молодих учених "Каразінські читання" (квітень 2021 року).

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У кінці XVIII століття, унаслідок трьох поділів Польщі, до складу Російської імперії були включені чималі території. Помітну частку населення цих територій склали євреї. Російська влада вперше зіткнулася з такою кількістю єврейського населення. Раніше їм взагалі заборонялося проживання у межах імперії, а якщо і були випадки, то здебільшого це були нелегали з Польщі. Перед російським урядом поставала проблема: як вписати значну кількість євреїв у життя імперії, яке місце їм відводити?

Катерина II, для вирішення цієї проблеми пішла на зміни в законодавстві. Ними закріплювалося те, що євреї мали записатися до одного зі станів: торговцями, ремісниками-фабрикантами або міщанами. Їм заборонялося володіти землею сільськогосподарського призначення, тому основними центрами їхнього проживання стали міста.

Також євреям-купцям надавався дозвіл записуватись до купецьких гільдій не за місцем проживання. Але час показав – така можливість породила запеклу конкуренцію між іудейськими та російськими торговими колами. Тому владою у 1791 році було прийнято рішення: «закрити» для євреїв-торговців внутрішні губернії та порти. Зате вони могли користуватися правами громадянства та міщанства у білоруських губерніях, а також у Катеринославському намісництві та Таврійській області. Це стало першими підставами для створення «смуги осілості», яка була головним осередком проживання єврейського населення аж до 1917 року – розпаду Російської імперії.

Уже у 1794 році в іменному указі Сенату¹ були перераховані зазначаються ті губернії, в яких дозволялось євреям займатися промислами. Це були: Мінська, Ізяславська, Брацлавська, Полоцька, Могильовська, Київська, Чернігівська,

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев ... С. 37.

Новгород-Сіверська, Катеринославська губернії, а також Таврійська область. Ці землі і стали основою для формування «смуги осілости».

У Харкові, незважаючи на обмеження імперської влади, вже у XVIII ст. була помітною єврейська присутність. Про це пишуть Д. Багалій та Д. Міллер у своїй монографії. На той час євреї склали особливу общину, яку об'єднували релігійно-національні та економічні інтересами, з елементами самоуправління. Автори припускають, що вони поступово переселялися до міста з так званої Малоросії, коли його статус – військового поселення змінювався на торгово-промисловий. До вже осілих євреїв на час ярмарок приїздили інші і перебували у місті майже постійно. Тому у другій половині XVIII століття з'являються місцеві єврейські заклади. Відомо що, до 1788 року постійного рабина у харківських євреїв не було, натомість його обов'язки виконував місцевий єврей Мойсей Олександрович. Новоприбулі іудеї не знайшли з ним спільної мови, що призвело до конфлікту. Тому Олександровича змінив запрошений з Катеринослава рабин – Ізраїль Більхович¹. У 1799 році на Холодній горі закладається єврейське кладовище (ліквідоване 1862 році)².

Харківські купці відчували конкуренцію з боку євреїв, тому часто зверталися до влади з вимогою: заборонити їм не тільки проживати, а і відвідувати ярмарки. Наприклад, у 1801 році харківські купці поскаржилися до міської думи на те, що кількість євреїв все зростає і своєю торгівлею вони «підривають» діяльність місцевих. Вони посилалися на указ Сенату 1794 року, у якому зазначався перелік дозволених для проживання губерній, Слобідсько-Української ж у ньому не було. Купці вимагали заборонити євреям торгувати та займатися промислами у Харкові. Місцева та губернська влада підтримала незадоволених³.

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т.1 (XVII-XVIII века) ... С. 73.

² Котляр Е. Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Харьковская государственная академия дизайна и искусств, 2011. С. 11.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т.1 (XVII-XVIII века) ... С. 76.

На початку XIX століття, уже за правління Олександра I, створюється особливий комітет, на який покладалася розробка та здійснення так званої єврейської реформи. 9 грудня 1804 року затверджується «Положення про євреїв», що стало своєюрідною «єврейською конституцією» свого часу. У ньому закріплювалися права та обов'язки іудеїв в Російській імперії. Кожен мав записатися до одного з чотирьох класів: землеробів, фабрикантів або ремісників, купців, міщан, у місцях дозволених для проживання. Слобідсько-Українська губернія, яка згодом стала Харківською, не увійшла до цього переліку, тому постійне проживання чи купівля землі у її кордонах заборонялися. У «Положенні» зазначалося що: фабрикантам, ремісникам, художникам та купцям, дозволяється приїздити у торгових справах, для удосконалення художніх навичок або допомоги у розвитку певного ремесла, у внутрішні губернії, і навіть у столиці. Але їхнє перебування було обмежено у часі і було можливим лише за наявності паспортів, виданих губернатором. Такі євреї, а також їхні дружини та діти, на цей час мали носити німецький одяг¹.

У «Положенні» також містилися статті про просвіту євреїв. Відтепер їхнім дітям відкривалися двері усіх народних училищ, гімназій та університетів. На час навчання держава гарантувала невторчання у релігійне життя. Але за іншими пунктами, вже в гімназіях вони не мали права носити єврейський одяг – мали обирати або німецький, або польський. Якщо євреї не хотіли віддавати дітей в народні училища, їм дозволялося самим організовувати школи, за власний рахунок. Але серед предметів обов'язковою для вивчення мала бути одна з мов: російська, польська або німецька.

Харків на початку XIX століття був достатньо невеликим містом, що жило за рахунок промислів та торгівлі. У 1805 році було відкрито Імператорський Харківський університет, і хоча обмеження стосовно проживання не поширювалися на студентів – євреї не поспішали подавати документи до нього, у зв'язку з великими відстанями та відсутністю перспектив, не наважувалися

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 57.

поривати стосунки з кагалами, іудейськими общинами. Хоч «Положення» і зробило Харків недоступним для євреїв, але його не завжди виконували, що розв'язувало руки поліції¹.

Приїзди єврейських купців, ремісників, фабрикантів та майстрів мали чітко фіксуватися губернатором, який кожного місяця передавав відомості про них у Міністерство внутрішніх справ. Більшу свободу у торгівлі мали члени «Товариства ізраїльських християн», заснованого у 1817 році². До нього входили євреї, що перейшли в одну з християнських релігій. Їм надавалися широкі можливості у будь-якому виді ремесла та торгівлі не тільки у «смузі осілості», а і по всій імперії.

Проте були випадки, коли закон намагалися обійти. Наприклад, в сенатському указі «О наблюдении за Евреями, чтоб они не присвоили себе право по торговле, им недозволенных»,³ згадується випадок, коли взимку 1817 року на Хрещенський ярмарок прибули євреї з товаром, який їм доручив передати їхній знайомий єврей, ніжинському купцеві, ім'я якого не зазначається. Губернська влада заборонила їм продаж та вислала їх за межі губернії. У відповідь на це, вже у 1818 році, єврейські купці 2-ї гільдії з Волинської губернії, поскаржилися до Міністерства внутрішніх справ, та запросили дозвіл вільно торгувати в усіх містах імперії. Однак влада не поступилася, посилаючись на статті з «Положення про євреїв» 1804 року. Також у тому ж сенатському указі згадується схожий випадок літа 1820 року. На Успенський ярмарок з Ніжина прибув грек Артинов з товарами брестських євреїв, які передав йому за дорученням ніжинський сенатський реєстратор Бенземан. Далі йдеться про те, що разом з греком до Харкова приїхав єврей на прізвище Унтерман, який згідно дорученню мав не тільки контролювати товар, але і давати згоду на продаж і одразу забирати прибуток, щоб надіслати у Брест-Литовськ. Взнявши до уваги цю запутану ситуацію, влада міста розгледіла обман: єврей Унтерман торгував,

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 134.

² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 88.

³ Там само. С. 111.

прикриваючись дорученням виданого греку Артинову. З цього приводу харківський губернатор звернувся до міністра фінансів з питанням: чи можна дозволяти продаж єврейських товарів, які доручаються російським купцям (за його словами це часті випадки), чи все таки забороняти, бо точної постанови стосовно цього немає? Відповідь міністра передбачувана: торгівля по всій країні дозволена лише євреям, що стали християнами, а подібні випадки мають суворо каратись.

На євреїв скаржились не тільки місцеві чи купці. Наприклад, у 1809 році міська дума Харкова звернулася до губернського правління зі скаргою на євреїв, нібито вони своїми промислами заважають харківському купецтву, тому вона вимагала вислати їх з міста. Але на цей раз євреї знайшли «підхід» до харківського поліцмейстера. Він стверджував, що в місті євреїв не більше трьох сімей, які не займаються торгівлею. Цього вистачило, щоб переконати губернське правління¹.

За спогадами університетського професора, Ф. О. Рейнгардта, у 1830 році з 20 тисяч жителів Харкова: близько 500 – це німці, здебільшого ремісники, комерсанти та вчені, приблизно 200 – французи (гувернантки, вчителі, професори, модистки). Близько десятка були італійцями, десь 300 було поляків, більшість з яких – військові. Євреїв майже не було, окрім, тих, що приїздили на ярмарок і могли перебувати у місті тільки 3 дні. Попри це, на вулиці Міщанській, як згадує Рейнгардт розміщувалася молельня (школа), що призначалася для приїжджаючих у торгових справах та для небагатьох місцевих євреїв. Таких було небагато: «...з десяток обох статей, осілим, яким завдяки ремеслам дозволялося проживати, згадується: майстер з золотого гаптування, при полку військовий кравець і т.п. із солдат...»². Ці слова викликають сумнів, бо за іншими даними єврейська присутність була помітною у місті, незважаючи на численні

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX-начало XX века) ... С. 135.

² Цит. за: Рейнгардт Ф.О. Г. Харьков 20-х и 30-х годов (По воспоминаниям Ф.О. Рейнгардта) // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому Календарю" на 1887 г. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 17.

обмеження, прописані законами. У місті жило чимало ремісників, наприклад: Іцко Будейштейн, кременчуцький міщанин, капелюшник, жив у Харкові з 1820 року у домі титулярного радника Шилова¹, Герштейн Лейзер Вольфович, жив у Харкові з 1820 року в домі губернського секретаря Вернера та навчав єврейських дітей грамоті і закону, Грінбарх Ізраїл, кременчуцький міщанин, ювелір, жив у місті з 1811 року, Ізраїлевич Шапша Хаїмович, м'ясник, жив у місті з 1819 року в домі титулярного радника Куніцина, Мейделевич Лейба, вітебський міщанин, капелюшник, жив у місті з 1819 року в домі купця Ваценка, Шпігель Арон, полтавський міщанин, ювелір, жив з 1807 року в домі купця Шматова, мав учня, Лейзора Бродського. Були і такі, що проживали у Харкові набагато довше², наприклад: Бельський Симон, чоботар, що проживав у місті з 1788 року, з сином – Мойшею, який хоча і був зареєстрований як полтавський міщанин, але народився у Харкові та згодом займався ювелірною справою. Або ж Соколовський Леон Лазаревич, лікував хвороби очей, жив у місті з 1784 року.

Число євреїв зростало з кожним роком і це неможливо було не помітити. Наприклад, у 1823 році жителі Харкова скаржились до міської думи на євреїв. Хоча законами і заборонялася будь-яка довготривала діяльність поза «смугою осілості» вони: «...один за одним прибувають у Харків, і тут не тільки ті, що залишаються на невідомий термін, але і ті, хто з давніших часів, під видом ремісництва свого, оселився з великим сімейством, мають дозвіл купувати будинки у довічне користування...»³. Наголошувалося, що будинки які купували або орендували євреї, на той час складали вулицю, а їхнє кладовище помітно розширювалося. До того ж, до цих євреїв приїздили й інші, які незаконно торгували, і на додачу наймали для допомоги християн – а це було заборонено законом. Після цього міська дума звернулася до губернатора за дозволом вислати євреїв з міста.

¹ Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Книга первая. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. С. 35.

² Там само. С. 111.

³ Цит. за: Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 135.

З іншого боку таке критичне ставлення не було постійним. Заборону на в'їзд євреїв до Харкова гостро відчувало на собі, як це не дивно, купецтво. Наприкінці 20-х років, громада міста звернулася з клопотанням про дозвіл євреям приїздити на ярмарки хоча б для однієї великої покупки. Відмова не змусила довго себе чекати, бо прохання не відповідало законам імперії. Але на справі заборона не діяла. Євреї як зазвичай приїздили на ярмарки, орендували торгові місця на чужі імена або продавали товари у себе не квартирах. Наглядати за євреями мала поліція, їй належали їхні паспорти і відомості по них. Однак, завдячуючи підкупам, вона часто закривала очі на їхнє перебування у місті. До того ж, серед євреїв були справді корисні для розвитку міської економіки особистості. Суворий закон порушувала не тільки поліція чи міська дума, а також і губернська влада. Яскравий приклад: у 1835 році губернатор дозволяв євреям, приїжджим на ярмарок, за згодою виділити місце у гостинному ряді¹.

Після смерті Олександра I у 1825 році, в Російській імперії починається доба правління Миколи I. Упорядкування законодавства стосовно євреїв продовжувалось. 26 серпня 1827 року світ побачив «Статут про рекрутську повинність та військову службу для євреїв»², за яким на євреїв поширювалася військова повинність. Вона передбачала щорічний набір 10 рекрутів з тисячі євреїв, коли з православних набирали 7 чоловіків з тисячі, але через рік. Рекрутським наборам підлягали чоловіки від 12 до 25 років. Неповнолітніх записували до спеціальних батальйонів кантоністів.

Євреї-солдати, що відбували службу у Харкові, стали постійними його жителями. Разом з солдатами закон дозволяв оселятися і їхнім родинам. Їм надавався дозвіл на відправлення релігійних обрядів, тому була заснована перша синагога – Міщанська (або Солдатська). У будні вона перетворювалася у хедер – початкову школу для єврейських хлопчиків. Тут знаходилась і мікве – традиційна єврейська купальня. Солдатська община мала свого рабина та

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 136.

² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 192.

шойхета, різника, що за спеціальною технологією вбивав худобу та птицю. Солдатські дружини, окрім домашніх справ, могли торгувати сірниками та всілякими дрібницями. Уже у 1860 році у Харкові налічувалося близько 100 солдат-євреїв, з них 30 було холостяків, а решта жили з сім'ями¹.

Згодом відбувся перегляд існуючих законів, що стосувалися євреїв. 31 травня 1835 року з'являється нове, доповнене «Положення про євреїв»². У ньому вказувалось, що виконання «Положення» 1804 року породжувало численні проблеми на місцях. Для їхнього вирішення створювались окремі законодавчі акти, які потребували уніфікації. У «Положенні» 1835 року чітко прописувались правила знаходження євреїв поза «смугою осілості». Це мало бути тимчасове перебування у випадках: отримання спадщини, улагодження прав власності, вирішення торгових справ, а також для удосконалення своїх знань у науці, мистецтві та ремеслі. У перших трьох випадках перебування не мало перевищувати 6 місяців і мало контролюватися поліцією. Для подовження терміну необхідно було звертатися до губернського правління, яке могло дати відстрочку на 2 місяці, якщо причина справді поважна. Ті євреї, які мали супроводжувати сухопутні або водяні перевезення, могли перебувати поза «смугою осілості» лише на час, визначений для доставки. І на відстань – не далі першої, найближчої губернії до місць постійного проживання євреїв³.

Для таких подорожей за «смугу осілості», вони мали отримати від губернаторів додаткові паспорти. Євреям під час свого тимчасового перебування заборонялося носити одяг з будь-якими національними ознаками. Їхній зовнішній вигляд нічим не мав відрізнятися від інших представників однакового з ними стану.

Окремо прописувались правила перебування у внутрішніх губерніях та столицях тих євреїв, що хотіли освоїти певне ремесло або ж вдосконалити свої уміння. При собі їм треба було мати «плакатний» паспорт, будь-якого податного

¹ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 136.

² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 359.

³ Там само. С. 361.

стану, а також паспорт, виданий губернатором, на строк – 2 місяці. Коли такий майстер-єврей прибував на місце, він мав разом з поясненнями щодо мети свого перебування подати паспорти на розгляд міської думи. Якщо не виникало ніяких проблем, єврею дозволялося записатись до когось на навчання. Якщо міська дума вирішувала, що майстер володіє особливим видом ремесла, якого не вистачає для розвитку міста, вона мала звернутися за дозволом, про його перебування, до губернського правління. Воно у свою чергу мало вирішити: залишити такого єврея чи ні. У разі згоди, максимальний строк перебування мав не перевищувати 6 місяців, якщо з'являлися поважні причини для продовження перебування – відповідний дозвіл надавався від міністрів внутрішніх справ та фінансів¹.

На прикладі Харкова можна спостерігати, що, у 1840-ві роки, коли до перебування євреїв за «межею осілості», влада імперії ставилася суворіше, ніж раніше, у місті без усіляких перешкод жив шмуклер Іосиф Немеровський, майстер з виготовлення шнурків та оздоблення одягу. Він виготовляв еполети та оздоблював вбрання золотими нитками. І жив в Харкові він лише тому, що крім нього такими вміннями в місті ніхто не володів².

Далі у «Положенні» зазначалося, що євреї, купці 1-ї і 2-ї гільдій мали право приїздити на ярмарки поза «смугою осілості» для купівлі товарів або для оптової торгівлі у переліку зазначалися і харківські ярмарки. Строк їхнього перебування обмежувався часом проведення ярмарку. Купцям дозволялося брати з собою не більше двох домашніх слуг³.

Попри обмеження, до Харкова на кожний ярмарок приїздило значне число євреїв, про що говорить епізод щодо права годувати приїжджих іудеїв. У 1855 році міська дума надала виключне право бердичівському купцеві, Берці Тухшнейду, годувати прибулих євреїв. До того ж він домігся для себе зобов'язання знаходити та повідомляти владі про тих, хто буде потай годувати

¹ Там само. С. 368.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 136.

³ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 366-367.

євреїв. У наступному році, така монополія на годування перейшла до рук солдатки Шимефельд. Але під час Покровського ярмарку купці-євреї поскаржились на те що, вона, користуючись цим виключним правом, приходила до їхніх квартир та шукала недозволену їжу. Щоб вирішити проблему з надокучливою солдаткою, торговці запропонували 1550 рублів міській думі для розірвання угоди з Шимефельд. Дума прийняла гроші купців і відмовила солдатці¹.

Освіті євреїв у «Положенні про євреїв» 1935 року, відводився окремий розділ. Євреї, що закінчили гімназію та отримали атестат, мали право вступати в університети, академії та інші вищі навчальні заклади по всій імперії². Далі йшлося: євреї, що вступили на медичні факультети університетів та у медико-хірургічні академії, і показали відмінні успіхи у навчанні, могли бути зараховані у число казенних студентів, але з дозволу Міністерства внутрішніх справ. За наукові досягнення євреї могли отримати наукові ступені на рівні з іншими підданими імперії. Отримавши ступінь, вони могли отримати звання почесних громадян та можливість перебувати на державній службі й займатися наукою. Євреї-медики, отримавши науковий ступінь, мали право на вільну практику по всій території Російської імперії. І взагалі усім, кому було дозволено працювати на державній службі та у науковій сфері, дозволялося перебування у внутрішніх губерніях та столицях³.

Євреї використовували, надані їм можливості в освіті, і вже у 1840-х роках до Імператорського Харківського університету, хоч і не у великих кількостях, але зараховують іудеїв. У цей період вони навчалися тільки на медичному факультеті. Наприклад, у навчальному році 1842-1843⁴ на цьому факультеті навчалось всього 4 студенти, у 1845-1846 роках⁵ – вже 6, а у 1850-1851 роках⁶ –

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX-начало XX века) ... С. 136.

² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 374.

³ Там само. С. 375.

⁴ Список студентов Императорского Харьковского университета на 1842-1843 академический год. X., 1842. 58 с.

⁵ Список студентов, ветеринарных воспитанников и приватнослушающих Императорского Харьковского университета на 1846-1847 академический год. X., 1846. 32 с.

⁶ Список студентов, ветеринарных воспитанников и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1850/1851 академический год. X., 1850. 25с.

9, і на додачу 1 студент у ветеринарному відділенні. І з кожним навчальним роком кількість студентів-євреїв тільки зростала.

Отже, незважаючи на те, що місто Харків не увійшло до «смуги осілості», а закони обмежували перебування поза нею, з другої половини XVIII століття починає формуватися єврейська громада. На першому етапі її утворення, основну роль у ній відігравали євреї-купці, що приїздили на ярмарки. Поступово, незважаючи на обмеження, до Харкова – центру ремесла та торгівлі, прибувало дедалі більше євреїв-купців та євреїв-ремесників, які проживали у місті нелегально, завдячуючи підкупам та попитом на послуги досвідчених кравців, ювелірів, чоботарів, лікарів тощо. Другий етап формування єврейської громади Харкова розпочався з 1827 року, коли на євреїв стала поширюватися рекрутська повинність. На цьому етапі єврейська громада була представлена купецькою та солдатською общинами, а також студентами-євреями Імператорського Харківського університету, кількість яких з 1840-х років починала збільшуватися.

РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ХАРКОВА У 60-70-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ

Ліберальні реформи середини ХІХ століття призвели до суттєвих змін у житті єврейської громади Харкова. Поступово збільшуються її кількісні показники та внутрішня структура. Цим процесам сприяли активна урбанізація та індустріалізація, що робили суспільство більш відкритим та мобільнішим. У першу чергу це проявлялось у міграціях населення. У цей час єврейські міграції за межі «смути осілості» набувають масового характеру. Уже в останній третині ХІХ століття формуються доволі численні єврейські громади у містах, де право їхнього проживання було обмеженим. Це простежуються як у найбільших містах, Петербурзі та Москві, так і у губернських центрах, до яких належав і Харків.

Масовий характер міграцій став можливим завдяки суттєвим змінам у законодавстві. У 1859 р. євреям-купцям, записаним до 1-ї гільдії, дозволялося проживання та діяльність поза "смугою осілості"¹. Це право могли використати: ті євреї, що були у гільдії не менше двох років. Прописавшись, вони отримували ті самі права, як у російського купецтва цієї гільдії: у торгівлі та проведенні фінансових операцій, під час заснування фабрик та заводів, банкірських контор, а також право на придбання нерухомості.

Купці 1-ї гільдії, могли перевезти членів родини, які були офіційно приписані до них – "записаних з ними в одному капіталі". Окрім сім'ї вони могли взяти з собою одновірців – домашніх слуг та помічників у торгових справах. У законодавстві були прописані обмеження щодо їхньої кількості: один купець міг взяти з собою тільки одного прикажчика та чотирьох слуг, незалежно від статі.

У випадку вибуття з гільдії - євреї-купці мали повернутися до "смути осілості" разом з родиною та своїми робітниками: в однорічний термін, якщо на новому місті, у них не було, придбаної нерухомості, та у дворічний - якщо він нічого не встиг придбати. А ті євреї, що пробудуть на новому місті не менш як

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 911-913.

десять років, і залишаться у 1-й гільдії, отримували право залишитися у ньому, навіть якщо потім він буде виключений з гільдії. У разі смерті купця, це право поширювалося на його вдову, яка мала вносити необхідні внески.

У 1865 р. на законодавчому рівні євреям механікам, винокурам, пивоварам, і загалом майстрам та ремісникам було дозволено проживати по всій території імперії. Їм дозволялося брати з собою членів сім'ї: дружин, дітей і неповнолітніх братів та сестер. Якщо у ремісника буде проживати хтось з його одновірців, що не вважаються його родиною, він мав виплатити штраф, а якщо така ситуація повторювалася знову – виникала загроза виселення.

Молодим євреям, не старше вісімнадцяти років, що захотіли навчитися якомусь ремеслу, надавалася можливість виїхати зі "смуги осілості", але з обмеженням у 5 років, саме на такий термін був розрахований договір з майстром. Закінчивши навчання, юнаки отримували атестати, які надавали можливість для них залишитися та розпочати власну справу.

До цього закону додавалася записка міністра внутрішніх справ за 1856 р., щодо "злиття" євреїв з населенням: подолання відмінностей, що на його думку перешкоджали включенню цієї нації у імперське суспільство. Тому тогочасний Міністр внутрішніх справ, граф Ланской, вирішив зібрати думки та свідчення щодо євреїв-ремісників у генерал-губернаторів тих місць, що входили до "смуги осілості". Звіти губернаторів показали, що у більшості губерній "смуги осілості", євреї-ремісники конкурують не тільки з християнами, але з власними одновірцями. Через невелику кількість замовлень, майстри не могли розвивати власні здібності та знаходились у скрутному матеріальному положенні. Також, перевірка показала, що суворі обмеження щодо євреїв, які до цього часу існували у законодавстві імперії, та обмеження їхнього проживання негативно впливають на розвиток ремесел серед євреїв, на їхній рівень життя, і загалом є тою самою головною перешкодою у "злитті" євреїв з іншим населенням. До того ж, у губерніях поза "смугою осілості", дійсно, попит на ремісничі послуги був вищим за пропозицію. Тому дозвіл на проживання євреїв-ремісників по усій території

країни не тільки забезпечував потреби потенційних споживачів, а і знімав "напругу" між майстрами "смуги осілості"¹.

До Харкова, як до потужного центру торгівлі, промисловості та освіти, з територій «смуги осілості» почав прибувати численні мігранти. Так у списку євреїв міста Харкова на 1869 рік², ми можемо побачити інформацію про кожного мешканця єврейського походження та чоловічої статі. Здебільшого це переселенці з Правобережжя (Житомирська, Чернігівська, Подільська губернії та ін.), південних губерній, білоруських земель. Також у списку вказані заняття перелічених осіб: кравці різних категорій, юристи, відставні солдати, майстри з виготовлення оцту та горілки, м'ясники, торговці різноманітним товаром та багато інших.

За підрахунками О. Ріттіха, у 1867 р. євреїв у Харкові нараховувалось 906 осіб обох статей. У 1879 році у Харкові зареєстровано вже 5194 єврея, що проживали у місті на постійній основі. Буквально за 12 років число євреїв у місті збільшилося на чотири з половиною тисячі, тобто щороку воно збільшувалося приблизно на 8%. Це були доволі швидкі темпи, що пояснювалися як природним приростом так і розвитком самого Харкова, що ставав важливим стратегічним вузлом не тільки Слобожанщини, а і півдня Російської імперії³. З цих даних можна побачити, що кількість представників єврейської общини, порівняно з початком століття, суттєво збільшилась. На додачу, вона поповнилась представниками нових професій та занять. Члени общини були нерівні за майновим положенням, що стало особливістю єврейської общини у Харкові. Якщо у містечках «смуги осілості», де традиційно проживали євреї, представники іудейських общин здебільшого мали однаковий рівень життя, то у Харкові серед єврейського населення виділялися підприємці, професійні ремісники, студенти університету, інтелігенція. Це твердження підтверджує

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 1036-1046.

² Список евреев города Харькова за 1869 год

URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1869-god-spisok-evreev-goroda-harkova>

³ Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии. Харьков. 1892. С.14.

URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22796-rittih-a-f-etnograficheskiy-ocherk-harkovskoy-gubernii-harkov-1892>

теорія «селективної інтеграції» американського дослідника Б. Натанса. Її зміст полягає у «вживанні» різних соціальних класів єврейського населення в імперське суспільство за межами «смуги осілості». Петербург, як столиця, розглядається науковцем, взірцем для інших регіонів країни.

З іншого боку єврейське населення Харкова – це кравці та швачки, торговці-лахмітники, робітники поліграфії та металообробки, що працювали на дрібних підприємствах і у малих майстернях. Попри заборони, вони приїздили до Харкова у пошуках заробітку, і оселялися у своїх одновірців нелегально, або записувалися ремісниками чи лікарями, а насправді працювали у конторі чи займалися журналістикою¹. Таке масове проникнення єврейського населення, до не надто престижних сфер економіки, вочевидь вступає у протиріччя з тезою Натанса щодо «елегантної» селективності Петербургу, як імперського взірця².

За концепцією Р. Рауленда, яка дозволяє диференціювати та охарактеризувати напрямки міграцій у Російській імперії, Харків можна віднести до південно-східного варіанту («єврейські острови у морі неєвреїв»)³. Місто з усіма складовими пропонувало різноманітні можливості для соціально мобільного єврея-мігранта, який у свою чергу, мав покладатися на власні сили та досвід, щоб запропонувати щось натомість. Складена А. Гофмайстером та Р. Лінднером трьох складова типологія міст південних, тобто українських губерній імперії, вдало ілюструє той тісний зв'язок, що виникав між мігрантом та містом, що прихистило його. У залежності від низки специфічних рис того чи іншого населеного пункту, різнився і імперський досвід у єврейському питанні.

Наприклад, Київ, А. Гофмайстером та Р. Лінднером, характеризується як адміністративний центр, де індустріалізація була вторинним процесом. Євреї грали домінуючу роль у економічному житті, а середній клас виступав неоднорідною групою. Це фактично виключало конфлікти етнічного

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 137.

²Харченко А. В. «Торгові війни» в єврейській громаді Харкова наприкінці XIX століття // Вісник НТУ «ХП». 2015. № 38. С. 129-137.

³Харченко А. В. «Населення рухливе ... І кількість його з кожним роком зростає»: до постановки проблеми впливу міграції на формування єврейської громади Харкова // Вісник НТУ «ХП». 2015. №56. С. 76-81.

забарвлення у його середовищі, але у нижніх шарах суспільства, певні етнічні та соціальні суперечки у кризових ситуаціях призводили до проявів насильства.

Інший тип – Одеса, новозасноване місто, у якому економічне значення переважало адміністративні функції. Воно постійно притягувало до себе велику кількість переселенців, для багатьох з яких перспективи соціального зростання з часом ставали все більш нереальними. Бо у своєму просторі, таке місто поєднувало динаміку, взаємодію та відторгнення різних груп населення, що у висновку призводило до соціальної напруги.

Катеринослав – у першу чергу промислове місто, у якому торгівля відійшла на другий план. Воно було ареною для експериментів у час індустріального розвитку. Соціальний та економічний статус певних етнічних груп був нестабільним, а культурна ідентичність менш певною. У зв'язку з тим, що місто мало малий громадський простір, під час кризових моментів могла швидко розвиватись динаміка насильства.

Для Харкова досить важко виділити місце у запропонованій схемі. Місто пройшло доволі складний шлях розвитку, перетворившись у стратегічний центр лівобережного регіону. Специфіка різних модернізаційних та етнічних процесів, сприяла формуванню різних образів Харкова: від осередку науки та освіти, до полінаціонального міста.

Харків, як і інші значні міста, такі як Київ, Одеса, Катеринослав, ставав пунктом призначення для багатьох мігрантів. Але досвід співіснування єврейської громади з міським населенням був різним у кожному населеному пункті. Наприклад, Одеса, ще з часів поділів Речі Посполитої, мала серйозну практику у єврейському питанні. А так званий «золотий вік» громади визначають як другу третину XIX століття, коли стало особливо помітним масове прибуття євреїв зі східних околиць Австро-Угорщини. Водночас, у Харкові, євреям до 1859 року не дозволялося проживати і, навіть, зупинятися на довгий час у місті, що сповільнювало збільшення кількості громади. Але з іншого боку, місто не накрила хвиля антиєврейських погромів 1881-1882 та 1905 років.

Київська єврейська громада формувала своє обличчя паралельно з харківською. Обидва міста знаходились на важливих стратегічних позиціях у своїх регіонах та були центрами, де перепліталася велика кількість шляхів переселенців не тільки з найближчих територій, а також з сусідніх білоруських та російських губерній. Але головним, що відрізняло процес формування у цих двох центрах, було те, що навколо Харкова не існувало чисельних єврейських містечок-штетлів, як це було у випадку Києва. І це значно обмежувало джерела міграції¹. Незважаючи на це, Харків у другій половині XIX століття за рахунок свого економічного та культурного зростання став перспективнішим за традиційні містечка, де зосереджувалось єврейське життя.

Дозволи на проживання у місті купцям 1-ї гільдії та ремісникам, не єдине що могло стимулювати переселятись до Харкова євреїв. Ріст кількості общини у місті збігається з часом введення акцизної системи, що відбулось у 1862 р. Імовірно «...тоді ... вони посунули із Західного краю і розкинули свої сіті і шиночки на усіх перехрестях незвіданого матеріалу...»². Також варто звернути увагу на те, що у 60-х рр. Харків трансформується у стратегічний залізничний вузол. З цього часу він стає важливим пунктом на перетині шляхів, що сполучають різні куточки імперії.

З кожним роком кількість євреїв збільшувалася, відповідно розширювалася територія їхнього розселення у місті. Якщо на початку століття євреї проживали у межах вулиці Міщанської, то у другій половині XIX століття вони оселяються: на Миколаївській вулиці та близьких до неї провулках, Циганському провулку, а також на Московській вулиці у так званому "Жидовському" провулку³. Популярністю у євреїв також користувались сусідні вулиці – Куліковська та Слюсарська. Це пояснюється їхньою близькістю до молельні, що знаходилася на Міщанській вулиці.

¹Харченко А. В. «Населення рухливе ... І кількість його з кожним роком зростає» ... С. 76-81.

²Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии ... С.17.

³Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 137.

Незважаючи на розширення системи міської торгівлі та на появу нових магазинів, ярмарки продовжували відігравати важливу роль у економічному житті міста. Після офіційного дозволу 1858 р. євреям-купцям 1-ї та 2-ї гільдії приїздити на ярмарки у Харків і Суми для продажу іноземних товарів¹, розширилася площа їхніх торгівельних місць. Тепер єврейська торгівля зосереджувалась у спеціальному "єврейському торговому ряді" Пащенко-Тряпкіна. Крім того, окремі місця були у Сергієвському та інших рядах. Євреї зазвичай привозили на харківські ярмарки іноземні товари, які надходили у країну через сухопутний кордон. Зі свого боку вони купували російські мануфактурні вироби, щоб потім перепродати їх у іншому місці.

Євреї надавали ярмаркам певного колориту та значно оживляли їх. Незважаючи на обмеження для них у продажу та здійсненні торгових операцій, з другої половини XIX століття за виключенням купців 1-ї та 2-ї гільдії, вони приїздили на ярмарки, збували товари та винаймали квартири. Їхня торгівля на ярмарку мала такий вигляд: «...як сарана, спускаються вони на місто, продаючи товари з яток, із палаток, з-під навісів, і оптом і у роздріб, на столиках, і просто з рук, і у будинках жителів... Торгівля євреїв чудова ще тим, що біля кожного єврейського оптового купця гуртується сотня дрібних, бідних євреїв, які забирають товар з оптових яток і продають у роздріб. Таке оживлення роздрібною торгівлі посилює масу готівки на ярмарку; тому ті ярмарки, де торгують євреї, вважаються прибутковими. Євреї завжди підтримують один одного, наймають своїх банкірів, підрядників та візників...»².

Саме такі роздрібні торговці ставали головними посередниками між купцем та покупцем, за рахунок так званих «єврейських відсотків». Купляючи товари оптом на ярмарку, вони вирушали у подорож у села, невеликі хутори для збуту придбаного: «...пхають дріб'язковий товар усюди, приваблюють покупців зручністю кредиту...»³.

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 898.

² Цит. за: Аксаков И. Украинские ярмарки.

URL: http://dugward.ru/library/aksakovy/iaksakov_ukr_yarm.html

³ Там само.

У ярмарковій торгівлі разом зі своїми чоловіками були задіяні і єврейки, що зазвичай продавали якийсь дрібний крам або так званий «красный товар» - тканини, які купці встигли провозити по усіх ярмарках, та які встигли «вийти з моди». Зазвичай вони розпродували такий товар одразу на ярмарках у роздріб за доступну для покупця ціну, а потім отримували свої відсотки, або ж купували товар за власний кошт.

Активна міграція, у зв'язку з дозволами купцям та ремісникам переселятися за «смугу осілості» сприяла трансформації харківської єврейської общини у помітний елемент у міському житті. Відтепер важливу роль у ній починають відігравати банкіри, впливові промисловці та купці, що вдало вписувалися у життя зростаючого міста. Збільшення общини вимагало змін у статусі євреїв Харкова, адже відтепер це не маса незаконно проживаючих купців та ремісників, чи відставних солдатів зі своїми сім'ями. Тому у 1867 р. на розгляд Міністру внутрішніх справ була запропонована записка з проханням дозволити заснувати молельню у місті, та створити при ній господарське управління, як це було у Петербурзі. З цим проханням до губернської управи звернулася сама єврейська громада міста. У свою чергу губернатор подав підрахунки єврейського населення: «...купців 1-ї і 2-ї гільдії – 12, вихованців університету – 14, гімназії – 12, ремісників – 23, нижніх чинів у губернських батальйонах – 41, відставних – 11, тих, що відпустили без терміну – 16 и тих, що приїжджають тимчасово на ярмарки буває до 3000 людей...»¹. Звісно це були приблизні дані, і євреїв у місті було значно більше. Але сам факт участі міської влади у житті єврейської громади, вже говорить про зацікавлення її життям, та участь у задоволенні її потреб.

Це звернення допомогло у заснуванні нової синагоги у Харкові. У тому ж 1867 році, за ініціативи купецтва, на вулиці Німецькій створюється нова молельня, так звана «аристократична»². Викупивши старий будинок, що

¹ Цит. за: Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 1093-1094.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 137.

спочатку належав М. Куликовському, а потім І. Зарудному, та у якому до 1867 року розміщувався жіночий пансіон, відомі банкіри, брати Рубінштейни, облаштували у ньому синагогу.

Майже одразу сили упорядників нової молельні направляються у благодійність. Релігійна взаємодопомога була основою соціальної активності єврейського населення. Благодійність, так звана «цдака» – це основоположне поняття іудейських традицій та невід’ємний елемент світогляду кожного єврея. Згідно з єврейською мудрістю «велич заповіді цдаки у тому, що вона наближає Спасіння», тому у іудаїзмі існує положення про те, що «дай 10% щорічно своїх прибутків, відділи на цдаку, і якщо серце від того зрадіє, прекрасно, а тим часом добра справа зроблена»¹. У євреїв відоме також таке поняття як «міцва», тобто добра справа, що є одним з головних принципів істинного іудаїзму. У Торі фіксується, що благодійні справи, іудей здійснює різними шляхами: від подання милостині – до будівництва шкіл, притулків, лікарень тощо.

70-ті роки XIX століття позначились помітним підйомом благодійності, особливо у колах національних громад. Д. Багалій та А. Міллер так характеризували цей період в історії міста: «...у першій половині 70-х років харківці все ще доспівували пісні, складені у «епоху великих реформ» ... З половини 70-х років наступи штиль. Суспільна благодійність цього часу не дала нічого, окрім напівказанного Червоного Хреста та маленького Товариства допомоги бідним учням 2-ї гімназії. Тільки на іноземців та іногородців Харкова російський штиль чомусь не вплинув, і саме у ці роки вони почали сумлінно організовувати особливі, земляцькі благодійні заклади...»².

Благодійні заклади виникали паралельно з формуванням єврейської громади міста. Одним з перших з’являється єврейське Благодійне товариство, засноване у вересні 1871 року, що існувало під протекцією молельні-синагоги. Старшиною Правління молельні було обрано Л. Рубінштейна, який вже встиг

¹ Мелешенко А. А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2015. С.68.

² Цит. за: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 922.

отримати статус почесного громадянина міста, а кандидатом – купця 1-ї гільдії Р. Розенцвейха¹. У першу чергу, Товариство планувало спрямовувати свої зусилля на відкриття національних освітніх закладів. Так у 1872 році, за рахунок благодійних внесків громади та за сприяння Харківського товариства грамотності, у місті відчиняє свої двері початкова школа для хлопчиків-євреїв. Вона була однокласною, а предмети викладали російські викладачі, відповідно російською. На початку свого існування, вона називалась «Елементарною єврейською школою товариства грамотності», а через два роки її назву змінюють на: «Російську єврейську школу». Опікуном навчального закладу став П. Рубінштейн, який вносив щорічні пожертви у розмірі 200 карбованців. Одразу ж у закладі впроваджується стипендія імені Амалії Рубінштейн для учнів із багатодітних, малозабезпечених єврейських сімей та сиріт. За рахунок благодійних пожертв, розпорядник школи Лещинський, закуповав необхідний методичний матеріал: підручники, посібники, карти тощо.

Поступово кількість учнів збільшується – з 1875 р. до школи дозволяють зараховувати дівчат. І тому 31 серпня 1875 р. закладається нова будівля для школи у Скрипницькому провулку². Згодом у 1878 р. російсько-єврейська школа знову змінює назву, відтепер вона стала «2-ю школою товариства грамотності». Такі трансформації свідчать, що головна роль в організації навчального процесу та устрою школи перейшла до Харківського товариства грамотності, а єврейська громада відмовилась фінансувати школу. Це можна пояснити тим, що прописані навчальною програмою предмети та підходи до навчання не вдовольняли більшість єврейської громади. Адже освіта посідала важливе місце у житті кожного єврея. На неї впливали етнічні традиції, підкріплені положеннями юдаїзму, патріархальні звичаї. Рідна домівка та сім'я багато значила для іудея. Саме у родинному колі підтримувалися та продовжувалися віра та традиції.

¹ Мухіна І. Г. Благодійна діяльність національних громад як елемент громадського та культурного життя Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: "Історія та географія". 2014. Вип. 50. С. 15-21.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2014_50_5.

² Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харьков за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века) ... С. 735.

Однією з таких була – з дитячого віку вчити хлопчиків основам івриту та текстам священних текстів. Кожен батько вважав своїм головним обов'язком дати синові хоча б початкову освіту рідною мовою та навчити своєму ремеслу.

Попри намагання зберегти традиції в освіті, тим батькам, які хотіли, щоб їхня дитина побудувала успішну кар'єру лікаря чи юриста, все таки необхідно було віддати її у гімназію. Саме гімназійне навчання – це одна з вимог при вступі до вищого навчального закладу. Тому місцеві євреї віддавали своїх дітей до харківських гімназій, і вже потім молоді люди могли спробувати вступити в університет. Імператорський Харківський університет залишався в орбіті інтересів єврейської молоді. На початку 1860-х рр. у ньому навчалось приблизно 3,5% євреїв¹. Переважаюча більшість – це студенти-медики з сімей купців та міщан, що або закінчили гімназії, або здобули гідну домашню освіту. Уже у середині 1860-х рр., ситуація зі студентським складом трохи змінюється. У зв'язку з пом'якшенням університетського життя, кількість зарахованих збільшується. Відтепер євреї навчаються не тільки на медичному факультеті, вибір багатьох юнаків зупиняється на юридичному факультеті, а деяких на – фізико-математичному.

Схожа ситуація з вибором факультетів спостерігається і в 1870-х рр. Більшість складала медики, трохи менше вчилася на юридичному та фізико-математичному факультетах. Також, збільшується кількість студентів євреїв, відтепер в університеті їх нараховується приблизно 4 %. У списках вступників з'являються помітки про те, що юнаки закінчили харківські гімназії. Якщо якісь десять років до цього, документи до університету подавали в основному вихідці з губерній «смуги осілості», то тепер стає помітною частка місцевих євреїв.

Отже, «нова епоха», що почалася з початком правління Олександра II, принесла вагомі зміни в усі сфери життя Російської імперії. Вони позначилися і на становищі єврейського населення. Поступово усувалися обмеження щодо їхнього розселення та діяльності. Дозволи на проживання євреїв купців 1-ї гільдії

¹ Список студентов Императорского Харьковского университета на 1859-1860 академический год. X., 1859. 37 с.

та ремісників поза «смугою осілості», стимулювали формування єврейських общин, у містах, де раніше їм проживати було заборонено. Саме у 1860-х рр. місто поступово трансформувалося у важливий промисловий, культурний та економічний центр півдня Російської імперії, у якому існувало чимало можливостей. Харків, що розташовувався на перетині багатьох стратегічних шляхів, ставав пунктом призначення для євреїв-мігрантів зі «смуги осілості». Тому 1860-1870-ті рр. стали часом кількісного зростання місцевої єврейської громади, часом, коли вона формувала своє обличчя та набувала характерних особливостей.

РОЗДІЛ 3. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ХАРКОВА У 1880-90-ТІ РР.

Початок 1880-х років для Російської імперії – період значних потрясінь, спричинених активізацією діяльності революціонерів, які організували замах на Олександра II. Саме вбивство царя стало відправною точкою для зміни основних принципів державної політики. 1881 року правителем Російської імперії стає Олександр III, правління якого характеризується значними соціальними трансформаціями та посиленням реакції в усіх сферах життя.

Для євреїв початок 1880-х років став чи не найважчим часом за останні десятиліття. Південь Російської імперії охопила хвиля єврейських погромів, які закарбувалася у пам'яті багатьох людей як хаотичні спалахи агресії та руйнації, коли, ніким та нічим некерований, натовп перетворюється на суддів та виконавців вироку.

Загалом «єврейське питання», з самого виникнення наприкінці XVIII ст., російська влада намагалася вирішити суперечливими заходами. Усі вони зводилися до інтеграції євреїв у імперське суспільство: використати їхні господарські здібності та економічний досвід на користь держави. Таким чином, вони мала поступово асимілюватися та віднайти місце у житті Російської імперії. Підхід до вирішення «єврейського питання» значно трансформувався: від початково проголошеного станового рівноправ'я до повної асиміляції, тобто переходу у християнство для урівняння у правах. Тому дискримінаційне законодавство і повсякденна практика соціальної сегрегації стали головними рисами державної політики щодо євреїв у першій половині XIX століття¹. На практиці, дискримінаційна політика, яка здійснювалася з метою усунення протиріч та відмінностей, діяла з точністю до навпаки, а саме посилювала їх і переконувала євреїв зберігати відокремленість та відчужений образ життя.

¹ Безаров А. Особенности государственной политики в еврейском вопросе в эпоху Александра III // Еврейская культура и ее контексты. Материалы XVI ежегодной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч.3. М., 2009. С. 44.

Проте до 1881 року ні державна політика, ні слова та позиція громадськості Російської імперії не характеризувалися послідовністю, не мали ідейно-обґрунтованої ворожості до євреїв. Це можна пояснити відсутністю загостреної соціально-економічної конкуренції між єврейством та іншим населенням, а також увагою влади до буржуазних відносин, які тільки зароджувались, незалежно від етнічних груп. Дії влади, з вирішення «єврейського питання», часто залежали від особистого ставлення до них російських правителів, що відповідно було перешкодою для його конструктивного розв'язання.

«Великі реформи», що відбулися за правління Олександра II, можна сміливо назвати часом виникнення передумов для урегулювання проблем, пов'язаних з єврейською меншиною, коли увага влади зверталася не тільки на державні інтереси, а і на вигідні умови для самих євреїв. Але такі настрої не панували довго. У владних колах з'явилися сумніви щодо наділення євреїв громадянськими правами у повній мірі, що можна пояснити страхом перед неминучими наслідками. Наприклад, сміливі перетворення, що могли вийти з-під контролю, спровокували б обмеження влади російських правителів. Або міг посилитися потенціал єврейської буржуазії, який все більше конкурував у площині ринкових відносин, що починали зароджуватися у Російській імперії у другій половині XIX століття. Урешті-решт протиріччя не дали продовжити ліберальні зміни у «єврейському питанні». У результаті це призвело до посилення консервативних поглядів, вплив яких стає помітним уже на початку 1880-х років.

На сьогодні, обґрунтованим твердженням стосовно причин погромів 1881-1882 років, є те, що вони були результатом соціально-економічного змагання націй в умовах, коли держава, яка стала на шлях власної модернізації, не змогла адекватно відреагувати на потенційні загрози таких потужних соціальних вибухів¹. У першу чергу, погроми виявили правову незахищеність євреїв, на фоні тривалих соціально-економічних змін, що було наслідком непослідовної та

¹ Безаров А. Особенности государственной политики в еврейском вопросе в эпоху Александра III ... С. 46.

недоведеної до логічного кінця політики у «єврейському питанні». Відбулось неминуче зіткнення намірів єврейського населення відстояти соціальні та економічні можливості, надані їм за правління Олександра II, з прагненням зберегти, корінними народами, позиції у модернізаційних процесах, що супроводжувалося активізацією національного самопізнання. З одного боку, погроми були закономірною ланкою у спробах вирішення «єврейського питання» у Російській імперії, а з іншого – стали приводом для його загострення на місцевому рівні і перегляду владою його головних аспектів та ставлення до єврейського населення.

Зміна державної ідеології на початку 1880-х років проходила у складних умовах політичної та ідейної боротьби не тільки у владних інститутах, а і у імперському суспільстві. Такий соціальний вибух, у вигляді погромів, був закономірністю, враховуючи кризу, що охопила усі сфери життя, не виключаючи, не вирішене «єврейське питання». Нові пріоритети і методи його вирішення проявилися у серпні 1881 року, з моменту створення спеціальних губернських комісій, коли влада намагалась швидко встановити причину погромів у південних районах імперії. А їхнє оформлення завершилося на початку травня 1882 року – прийняттям «Тимчасових правил» для євреїв.

До того ж, капіталістичні відносини у Російській імперії, на відміну від Західної Європи, тільки починали формуватися. І саме євреї відігравали важливу роль у модернізаційних процесах, які сприяли соціально-економічному піднесенню самого єврейства. Тому поступово цей етнос перетворювався на своєрідний символ буржуазного лібералізму в економіці та політиці, що загалом суперечило ідеології самодержавства і феодальної ментальності російського суспільства¹. Таким чином, політика російської влади у 1881-1894 рр. набула ознак державного антисемітизму, які сформувались у результаті протистояння ідей стосовно методів проведення модернізації у країні та способів вирішення «єврейського питання». Це було закономірним явищем, спричиненого

¹ Безаров А. Особенности государственной политики в еврейском вопросе в эпоху Александра III ... С. 46.

прорахунками минулих правлінь. Наприклад, невдала спроба створити окрему соціальну групу євреїв-землеробів або не доведене до кінця зрівняння у правах євреїв з іншим населенням імперії.

Невирішені проблеми у «єврейському питанні», які не змінив успіх Великих реформ, суттєво зруйнували баланс сил, що вилилося у посилення консерватизму в усіх сферах державного життя. Тому влада зробила суттєву помилку, не використавши підтримку російсько-єврейської інтелігенції, яка з'явилася за часів Олександра II, та лібералів, для того щоб завершити «часткову емансипацію» євреїв шляхом розширення громадянських та економічних прав. Ці дії могли знизити соціальну напруженість у суспільстві, натомість вони зупинили процес емансипації євреїв та призвели до критичного соціального вибуху, у вигляді єврейських погромів.

З початком погромів у Харкові слідкували за розвитком подій, що розгорталися у південних губерніях. І тому на губернську та міську владу покладалося важливе завдання: продумати та реалізувати кроки для попередження вибуху насилля. Зробити це можна було завдяки аналізу дій місцевої влади у містах, де відбувалися погроми. Їхній початок фіксується 15 квітнем 1881 року, коли у містечку Єлизаветград Херсонської губернії відбулися сутички незадоволеного натовпу з євреями. Незадовго до Великодня, містом, а також по всіх південних губерніях, почали ширитися чутки про можливе «побиття жидів». Коли, спричинене ними, хвилювання досягло критичного моменту, місцева влада вирішила заборонити, на три дні, торгівлю у магазинах та лавках, а також закрити чайні та місця продажу спиртного. До того ж вирішили заборонити проведення народних розваг з нагоди великодніх свят. Попри це, євреї не заспокоїлись і почали купувати зброю, для можливого захисту. Перші три дні обстановка була спокійною, для підтримування порядку, до міста прибув білоруський гусарський полк. Але вже на четвертий день, 15 квітня, ситуація змінилася, бо шинки та магазини знову відкрили. На одній з вулиць утворився натовп з різних робітників та працівників майстерень. Після палкої суперечки, вони накинулися на один з єврейських будинків. Приводом

для конфлікту, нібито стало те, що єврей, власник шинку, якимсь чином образив російського хлопчика.

Поступово натовп більшав – у єврейські будинки та магазини полетіло каміння разом із закликами до християн, щоб вони виставляли у своїх вікнах паски та ікони, для того, щоб відрізнити єврейські оселі. До жителів Єлизаветграду, що брали участь у заворушеннях приєднувалися прибулі на чутки про «побиття жидів» селяни. З вікон летіли меблі, одяг, цінні речі – все більше і більше це було схоже на хаос, у якому снували люди: хтось у пошуку наживи, хтось, підбурений горілкою, задля розваги та встановлення «справедливості» тощо. Дії поліцейських патрулів так і не змогли заспокоїти натовп, який насував у будинки і трощив усе, що потрапляло до рук. Але головною ареною розгрому став базар, площу якого покривали викинуті з лавок товари. Незадовго після початку погрому, почали прибувати війська, наприклад, солдати з місцевого гарнізону на чолі з капітаном Бейдеманом. Але заспокоїти натовп швидко було не так просто.

Осередки руйнації з'являлися у різних частинах Єлизаветграду, тому місцева влада звернулася до юнкерського кавалерійського училища, для допомоги у заспокоєнні людей. Грабунки і руйнування єврейських помешкань продовжились і на наступний день, 16 квітня. Але вже близько до ночі на вулицях ставало тихіше. Вранці 17 квітня приїхав херсонський губернатор, а також уланський полк і частина піхоти. На вулицях були поставлені вартові, які не допускали масових зборів. На зібранні міської думи обговорювалися останні події, і наголошувалося на завданих збитках, які становили більше мільйона рублів. Внаслідок заворушень багатьох були поранені та декількох вбито. Півсотні було арештовано, з них двісті – селяни. Було відмінено Новогеоргієвський ярмарок – найбільший у херсонській губернії, а також сільськогосподарська виставка, бо руйнування і збитки були катастрофічними і місцева влада намагалася не допустити великих зібрань. Погромна хвиля поширилася на сусідні містечка – Знам'янку, Ольвіополь, Миколаїв, та села, до

яких з Єлизаветграду поверталися учасники заворушень. Але порядок було швидко відновлений військовими.

Київ також став однією з великих «гарячих погромних точок». 26 квітня на Подолі почався грабунок магазинів, складів, винних погребів, шинків, також була розбита синагога. Крім торгових приміщень, були напади на квартири заможних євреїв. Погромна хвиля мала декілька епіцентрів, які переважно утворювалися у передмістях, переходячи від єврейських будинків та магазинів до цілих базарів. Поліція та війська відреагували одразу. Як і в Єлизаветграді, на вулицях були поставлені вартові, для попередження порушення порядку. До силових мір не вдавалися, натомість намагалися заспокоїти натовп закликами до спокою, або поступовим наступом на неї компактними рядами.

До того ж, до подій триденного погрому у Києві, і його розповсюдженню по навколишнім повітам, мав відношення київський генерал-губернатор А. Дрентельн, який був відвертим юдофобом. Його слова стосовно безладу на вулицях яскраво відображують це: «... хай краще їх гарненько поколошматять; треба це, щоб збити в них нахабність та жадібність до наживи...»¹. Він дав повну свободу дій некерованим масам «хуліганів» і дніпровським «босякам», що відкрито громили єврейське майно, магазини, базари на очах у самого генерал-губернатора та військ, які було стягнуто для припинення свавілля. Війська були лише «сліпими глядачами» усіх безчинств, та були деморалізовані настільки, що навіть, грабували єврейські лавки на базарах.

У цей час в Одесі, на хвилі новин з Єлизаветграду, були проведені заходи для забезпечення безпеки євреїв та загального спокою на час великодніх свят. Поліція, разом із козацькими загонами патрулювала вулиці. Але невеликих сутичок, спричинених чутками щодо єлизаветградського погрому, уникнути не вдалося. Головну роль у порушенні спокою, разом з робітниками, в Одесі відігравали греки.

¹ Цит. за: Новицкий Д. Из воспоминаний жандарма. М.: Издательство МГУ, 1991. С. 185.

Одразу після київського погрому – чутки загострилися. Можливо, населення заспокоїлося б, якби не повідомлення з Києва, що переконали одеситів у неминучості погрому. Безлад почався 3 травня, коли містом поширилася чутка про розгром одного з базарів і євреї масово рушили до центра міста – шукати захисту військових. Уже 5-го травня вуличні сутички були придушені поліцією та військами, лише у деяких районах спокій порушувався представниками «босої команди», «...мешканцями катакомб і нетрів, з різних куточків міста з метою поправити матеріальне становище...»¹, але ці випадки не носили масового характеру.

Погромна хвиля зачепила і Катеринослав. 4 травня поблизу міста, в одному з сіл натовп чоловіків пограбував шинок – ситуацію владнали жандарми та солдати сімферопольського полку. Саме місто охопила паніка, в очікуванні побиття євреїв. Більш заможні виїздили з міста, торгівля значно призупинилася. Але на засіданні думи євреї категорично відмовились від пропозиції закрити на місяць шинки та склади.

Доволі швидко, 5-го травня було екстрено зібрано міську думу, де було запропоновані міри зі збереження спокою. Після активного обговорення дума вирішила: по- перше, розділити місто на спеціальні ділянки по кварталам, які мали контролюватися дільничними наглядачами, обраних з представників думи, або благонадійних громадян. По-друге, збільшити платню усім нижнім чинам поліцейського складу міста на час, поки ситуація не нормалізується. По-третє, просити у генерал-губернатора про: створення денних та нічних варт з військових, надання роботи на залізниці хоча б більшості прибулим робітникам міста, домовленості з начальниками артилерії про те, що саме на них лежить відповідальність у контролі порядку. По-четверте, обмежити у місті кількість питних закладів, і посилення нагляду за ними. По-п'яте, видати усім візникам міста білети на право перевезення, для того, щоб плата не перевищувала встановлені норми. По-шосте, за згодою поліцмейстера заборонити проведення

¹ Цит.за: Южный край // 1881. 27 апреля (№ 109) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=109>.

у місті масових гулянь. А також, після довгих дискусій було виголошена пропозиція – проводити поважними громадянами Катеринослава бесіди з народом про загрозу погромів, які мали підтримати генерал-губернатор та катеринославський архієрей.

У харківській газеті «Южный край», в одному з випусків¹, наголошувалося на доцільності та ефективності мір, прийнятих міською думою Катеринослава, з метою попередити погром. Саме у «мовчанні» елизаветградської думи, лежали ті корінні причини швидкого розповсюдження хвилі свавілля. Головними діячами та рушійною силою автори замітки вважали «босі команди», що відкрили для себе вигідну лакуну для наживи. І одразу ж виникало питання: як у такому великому місті як Харків, існує особлива група людей, під назвою «ракли», які не мали ні занять, ні матеріальних ресурсів? Зрозуміло, що уразі виникнення «іскри» вони з особливим інтересом та ентузіазмом кинуться вирішувати «соціальні питання».

На тлі численних випадків у містах і містечках «смути осілости», у Харкові ситуація залишалася відносно стабільною. Поліція прийняла усі міри, щоб не допустити розправи над євреями, але все таки, поодинокі випадки порушення спокою у Харкові були. Наприклад, одного дня, напередодні Великодня, біля готелю Муравйова, як це буває завжди у святкові дні, зібралось десь три сотні робітників, які мирно обговорювали справи за чаєм або чаркою горілки. Раптом з трактиру вибігли двоє напідпитку з криками: «...пора і у нас бити жидів...»², і кинулися у натовп. На це одразу ж відреагувала поліція, яка відправила порушників до відділку. Або випадок у саду «Тіволі». За одним столом сиділи два єврея, за іншим двоє чоловіків уже напідпитку, коли один з них схоплюється зі словами: «...Що ж це ми відстаємо, в усіх містах...»³. Але швидкі дії поліції не дали «оратору» закінчити речення.

¹ Южный край // 1881. 13 мая (№ 125) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=125>.

² Цит. за: Южный край // 1881. 5 мая (№ 117) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=117>.

³ Там само.

Через декілька днів було надруковано звернення харківського генерал-губернатора князя Святополка-Мирського – «... хоча свавілля і було припинене, тривожний стан продовжується, що відображається, не тільки на торгівлі та промисловості, а і на загальному благополуччі усіх жителів краю. ... Євреї перебувають під охороною закону та уряду, як усі інші піддані Російського Царя – їх особистість і майно мають бути недоторканні...»¹.

Як пишуть самі кореспонденти «Южного края»: «...Отже, у Харкові війська не будуть перетворені на поліцію, адже трансформація такого роду суперечить самій суті військової сили. Війська залишаться військами, і їм не доведеться бути пасивними глядачами жахливих сцен грабунку та насилля. ... Якщо б ця істина була головною в Єлизаветграді та Києві, то безладдя не стало епідемією... Ми переконані, що завдяки енергії очільника нашого краю, Харків, не зачепить хвиля грабунку та самоправства. Настав час, коли громадяни почали розуміти, що перша умова громадського життя – попередження і придушення насилля. ... У Харкові – влада лежить у рішучих, досвідчених руках, ... і жителям міста залишається лише сприяти збереженні миру та спокою...»².

Також наголошувалося на тому, що у містах, де прокотилася погромна хвиля: «...адміністрація усіма способами намагається попередити безчинства, а міські думи, органи місцевого самоврядування мовчать. ... Ні одна дума не висловила, до цього часу адміністрації, своїх побоювань, щодо можливості погромів, та не запропонувала ні одної попереджувальної міри...»³. Говорилося і про те, що як і думи, які не бачили можливих катастрофічних результатів для краю, так і громадяни, що просто стояли і дивилися на свавілля, не змогли зупинити розповсюдженню агресій та руйнування. Саме байдужість громадськості, на думку автора статті, допомогла розширенню масштабу погромів.

¹ Цит. за: Южный край // 1881. 8 мая (№ 120) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=120>.

² Там само.

³ Там само.

Загалом, адміністрації харківського краю вдалося підтримати порядок. «...Харківську та інші губернії, що складають одне генерал-губернаторство (за виключенням чернігівської губернії, на яку вплинула київська погромна хвиля), не зачепили жахи самоуправства, безпричинного свавілля та обурливого грабіжництва...»¹.

До попереджувальних дій, можна віднести два розпорядження начальника харківської губернії П. Грессера. У першому, від 6 травня, зазначалося, що на три дні з 8 по 10 травня робота усіх питних закладів має тривати лише з одинадцятої години ранку до восьмої години вечора, щоб скоротити можливості утворення п'яного натовпу, який був каталізатором масового безчинства. Згодом, у другому розпорядженні П. Грессер зазначив, щоб питні заклади продовжували працювати у такому ж режимі усі неділі і християнські свята, що припадали на травень. Але у Харкові знайшлися продавці горілки, що розцінили такі дії адміністрації як обмеження своїх прав, і тому звернулися до генерал-губернатора з клопотанням про те, що: «...їхні законні права паралізовано, вони несуть великі збитки і просять, щоб їм було їх сплачено...»².

26 травня відбулося засідання Харківської міської думи, на якому одне з важливих, було питання про закриття торгівлі у недільні та святкові дні. Обговорення не затягнулося, його віддали на розгляд спеціально обраної комісії з восьми гласних. До того ж, дослухаючись до пропозиції священника Федоровського, вирішили запросити до комісії єврейських торговців. Невдовзі міська дума повернулася до цього питання, щоб оцінити результати. Загалом, більшість гласних визнала запроваджені обмеження дієвими. Тому один з гласних, пан Щелков, висунув пропозицію з цього приводу: «...розпорядження губернатора від 6 травня 1881 року про обмеження у роботі питних закладів мало корисні наслідки. Від деяких підрядчиків, я чув особисто, що робочих напідпитку на свята було значно менше, ніж раніше... На жаль, ця міра була

¹ Цит. за: Южный край // 1881. 22 мая (№ 134) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=134>.

² Там само.

тимчасовою, тому її продовження могло змінити ситуацію з фізичним здоров'ям і моральним станом населення на краще... Тому я пропоную видати нове розпорядження: у літні місяці, коли спостерігається особливий наплив людей у Харків, у пошуках роботи обмежити роботу питних закладів, як це було у травні цього року...»¹. Дія такого розпорядження мала тривати з 1 травня по 1 жовтня. Підтримав колегу інший гласний, пан Раєвський, і додав, що дію цього розпорядження необхідно продовжити на увесь рік. Більшість міської підтримала і прийняла пропозицію Щелкова, доповнену Раєвським.

Цей крок громадськість Харкова сприйняла по-різному. Наприклад, місцева газета «Южный край» повністю підтримала позицію міської думи. «...Дотримуючись цього напрямку, дума стає на праведний шлях охорони суспільного добробуту міста. На додачу: вводячи обмежувальні заходи проти пияцтва і грубої експлуатації розгульних інстинктів і народної пожадливості власників питних закладів, дума служить на благо всієї Росії. У наш час, великого значення набуває кожен атом моральності, кожен промінь світла розуму, що заповнюють його нестачу у нашого народу...»². У газеті неодноразово з'являлися статті про нищівну шкоду пияцтва, про те як ця проблема насправді гальмувала підвищення фізичного здоров'я, морального та освітнього рівня населення. Тому в обмеженнях у роботі питних закладів, журналісти газети та їхні читачі, у більшості – інтелігенція, вбачали не тільки попередження безладу, спричиненого погромною хвилею, а і загальну користь, вирішення хвилюючої проблеми.

Звісно обмеження такого роду викликали обурення торговців алкоголем та у власників питних закладів. Є свідчення, що деякі з них не просто виступали проти такого рішення думи, а шукали юридичні «дірки» у місцевих законах, щоб оминати введені обмеження. Наприклад, власники ресторацій могли апелювати тим, що крім алкоголю вони продають численні закуски, тому обмежувати

¹ Цит. за: Южный край // 1881. 7 июня (№ 149) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=149>.

² Цит. за: Южный край // 1881. 9 июня (№ 151) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=151>.

графік роботи вони не стануть. Такого роду казуси виникали через формулювання самих розпоряджень. Також доволі складно прослідкувати їх дотримання, адже часто те, що було на папері, не реалізовувалося у житті.

Харків в останні десятиліття XIX століття продовжував трансформуватися у велике місто можливостей. Швидкими темпами збільшувалася мобільність населення, яка стала помітною ще в 1860-70-х рр. Вона здійснювалася за рахунок «приливів» та «відливів» люду, що стікався на сезонні роботи, та «витіснення аборигенів прибульцями»¹. Тільки тепер ярмарки дещо втратили свою долю у якості причин «приливів», натомість розвивалася постійна оптова торгівля, що приваблювала торговців та промисловців залишатися у місті на довший час, ніж на період ярмарку тощо.

Тож за Всеросійським загальним переписом населення 1897 р.² у місті Харкові проживало 9848 євреїв, за мовною ознакою, з них 5421 особа – чоловічої статі та 4427 осіб – жіночої, що становило більше 5 % від загальної кількості населення. Ці дані показують, що євреї зайняли третє місце в етнічному складі населення Харкова, поступаючись звісно росіянам та українцям. Для порівняння з іншими етносами: поляків у місті нараховувалось – 2 % (3969 осіб), німців – 1,19% (2353 особи), вірмен – 0,24% (468 осіб). У якості рідної мови, значна більшість іудеїв вказала – єврейську (9813 осіб), і лише невелика частка – російську (924 особи). Якщо подивитися на кількість православних, що обрали у якості рідної мови єврейську, то це три десятки жителів Харкова. Це дає зрозуміти, що більшість єврейської громади стояла на захисті національних особливостей свого народу, які довгий час зберігали важливу відмінність від інших. І все таки незначне число іудеїв змінювало віру, щоб змінити власне становище. Звісно ці статистичні дані мають певні умовності, як і будь-які інші такого роду, але насамперед вони окреслюють загальну картину складу населення та частки у ньому євреїв.

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 ... С. 114.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Т. 46: Харьковская губерния. 1904. 297 с.

Згідно з переписом значна частина харківських євреїв займалася торгівлею – 658 осіб чоловічої статі та 67 осіб – жіночої, трохи менше виготовляли одяг – 619 чоловіків та 257 жінок, 487 осіб – служили у війську, близько 200 осіб – займались приватною службою, і майже така ж кількість працювала у поліграфії. Приблизно 150 осіб були майстрами з обробітку металів, і майже таке ж число осіб працювали у медицині. І майже дві сотні осіб – володіли певними капіталами та жили на них.

За рівнем грамотності 67% євреїв Харкова були грамотними – 7268 осіб з 10806 іудеїв, з них 4542 чоловік та 2726 жінок. Для порівняння православних, за цим критерієм нараховувалось – 50%, католиків – 75%, протестантів – 89%, а мусульман – 35 %. А за рівнем жіночої грамотності: у православних їхня частка складала 37,5%, в іудеїв такі ж показники, у католиків – 33%, протестантів – 51% .

Взагалі за своїм національним складом, Харків залишався у сталому стані «прикордоння», що зберігала рухливий гетерогенний характер контактної культурної зони¹. Представники різних етносів у соціальній структурі міста розподілялися нерівномірно. Наприклад, етнічні українці були у значній меншості майже в усіх сферах. Чиновники, інтелігенція, підприємці, педагогічні кадри – у більшості були представлені росіянами, і трохи менше – євреями чи німцями. Хоча такі «чужинці», як євреї і німці, і вирізнялися серед місцевого населення, вони виявилися достатньо інтегрованими у культурний простір міста. Основу єврейської общини складала наукова, культурна та підприємницька еліта, а не дрібні торговці та ремісники, що напряду контактували з напівселянськими маргінальними колами.

Наприкінці XIX століття у Російській імперії посилювався вплив політичного радикалізму, який набував все гостріших форм. Поступово у Харкові поставали російські націоналістичні організації, так звані чорносотенні: Російське зібрання та Союз російського народу. Їхніми керівниками стали здебільшого професори

¹ Кравченко В. Харьков/Харків: столица пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010.С. 291.

Харківського університету. Хоча формальних членів таких організацій у місті нараховувалось тисячі, активних учасників було близько ста людей¹. Націоналісти знаходили прихильників здебільшого у колах царської бюрократії та православної церкви, так було і в інших містах імперії. Але навряд чи вони могли розраховувати на масову підтримку у більш менш модернізованому просторі університетського міста, яким поставав Харків, що не мав такого потужного подразника для невідконтрольного натопу, як це було у містах компактного проживання євреїв у «смузі осілості».

До того ж варто враховувати, що навіть чорносотенці у Харкові мали репутацію «культурників»². Навіть на фоні кроків у напрямі офіційної політики, наприклад, перейменування Німецької вулиці на Пушкінську, чи саду «Баварія» на «Слов'янський» наприкінці XIX століття. У Харкові, чорносотенці уникали насильницької боротьби з опонентами, надаючи перевагу усній чи публіцистичній полеміці. Тому у кінцевому результаті, містом не заволоділа кривава хвиля погромів, міжнаціональних конфліктів, як це було у Києві, Одесі чи Катеринославі.

Сама політика Харківського міського самоуправління спиралася на прагматичні погляди, що спонукали депутатів думи більше думати про покращення міського господарства, організацію благоустрою, розвиток освіти та культури, ніж про національну ідентичність. Боротьба у думі велася не між націоналістами, а між прогресистами – прибічниками демократизації, верховенства права, основних громадянських свобод – та між консерваторами, що відстоювали офіційні православно-імперські позиції. Обидві сторони обмінювалися лише стандартними звинуваченнями: прогресистам закидали те, що вони хочуть перетворити Харків у Париж, а ті відповідали тим, що консерватори намагаються розвинути у місті так звані одеські настрої, тобто чорносотенний рух та войовничий клерикалізм³.

¹ Там само С. 193.

² Там само С. 194.

³ Там само С. 203.

Кількісні зміни та сприятливі умови, спричинені розвитком самого міста, сприяли активній діяльності єврейській общині Харкова. Зокрема це помітно у сфері освіти. Іудеї мали змогу отримати початкову, середню та вищу освіту як у державних закладах, але з певними обмеженнями, так і у громадських і приватних закладах. Основою навчання євреїв у Харкові стали хедери, що були схожими за умовами організації та веденні виховного процесу. Вони залишались осередками єврейської культури та релігійних традицій, де не було місця загальноросійським предметам. І у той же час були відсталими за прийомами викладання, а заняття проводились в антисанітарних умовах. На відміну від міст «смуги осілості», у Харкові протистояння між традиційними хедерами та альтернативами, що надавала влада, було не таким гострим. Хедер не позиціонувався оплотом проти асиміляції євреїв, як це було на Правобережжі.

Харківська мережа єврейської освіти не була такою розгалуженою та розвинутою, як у містах «смуги осілості», але до неї були залучені майже усі стани єврейської меншини міста. Свою головну роль, у покращенні умов харківських хедерів та іудейської освіти загалом, грали як заможні представники єврейства, так і громада міста. Наприклад, Харківське товариство допомоги бідним євреям та Харківське товариство поширення у народі грамотності. Погляди стосовно освіти представників харківських євреїв, що прагнули більшої інтеграції, «відкритості» хедерів та училищ до російської системи освіти, значно відрізнялись від думок багатьох діячів з міст «смуги осілості». Які незважаючи на тяжкі умови навчання вважали єврейські початкові школи засобом збереження традицій та ідентичності, що допомагали вистояти проти заборон і утисків.

Середня та вища освіта у Харкові була майже не доступна бідним прошаркам єврейського населення, зазвичай їх навчання закінчувалось початковим рівнем. У першу чергу на це впливало те, що не було можливостей та закладів, де єврейська молодь могла здобути суто єврейську освіту, як це було в Житомирі, Одесі та інших містах «смуги осілості». Також варто враховувати встановлену відсоткову норму прийому євреїв до державних навчальних

закладів: у містах «смуги осілості» вона становила – 10%, а у Харкові – 5%. Відповідно, це впливало на розвиток освіти і кількість євреїв з вищою освітою, а також породжувало значну конкуренцію між одновірцями за місця у харківських вищих навчальних закладах.

На початку ХХ століття в усіх містах Російської імперії збільшується кількість середніх навчальних закладів, що готували кадри для торгівлі, промисловості, сільського господарства, та давали можливість продовжити навчання у вищих освітніх установах. Поряд з державними гімназіями та училищами виникали приватні, зокрема і національні. Одним з таких був восьмикласний середній навчальний заклад для дітей іудейського віросповідання Є. Яновської. Ця гімназія давала можливість багатьом єврейським дітям одержати середню освіту, бо вступ до інших навчальних закладів був обмежений відсотками.¹ Наприклад, у 1900 році у першу харківську гімназію було подано 189 заявок, у тому числі 38 від євреїв, з них прийнято 95 чоловік, серед них 4 єврея. Відповідно у другу гімназію було зараховано 48 учнів – євреїв 3 людини, у третю – 67 учнів, з них 7 євреїв².

Поступово у Харкові збільшувалася кількість вищих навчальних закладів. Крім Імператорського харківського університету, євреї могли вступити до Технологічного чи Ветеринарного інституту. Так у 1900 році на навчання до Імператорського харківського університету було прийнято на усі курси 340 людей, з них 17 були євреями. У технологічний інститут було подано 600 заявок, з яких 159 були від євреїв, натомість було зараховано 210 чоловік, серед них 12 було євреїв.

Єврейське благодійне товариство продовжувало свою активну діяльність, зокрема в освіті. Загалом у 1880-х – 1890-х роках товариство відкрило 18 єврейських шкіл, 7 хедерів. У цих закладах працювало безкоштовно чимало вчителів, лікарів серед них М. Я. Бомаш, Н. Б. Тер-Мікаельянц, Клейт, В. П.

¹ Історія міста Харкова ХХ століття / Є. Кушнар'єв, В. Шумілін та ін.; під ред. О. Ярмиш, С. Посохов. Харків: «Фоліо», 2004. С. 47.

² Южный край // 1900. 22 сентября (№ 6790) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=6790>.

Віцинський. На початку 1890-х років головою правління хоральної синагоги було обрано Л.Я. Рубінштейна, який разом з представниками харківського міщанства, купецтва, інтелігенції розгорнув активну діяльність щодо заснування вже у 1902 р. Товариства допомоги бідним євреям¹. Сім'я Рубінштейн доклала зусиль і до відкриття єврейської дешевої їдальні. Вона запрацювала, з дозволу генерал-губернатора, у 1880 році, для забезпечення бідних прошарків єврейства продуктами першої необхідності. У скрутні часи у ній можна було знайти більш менш дешеві товари, у епідемію холери у ній роздавали безкоштовний чай, а інколи і повноцінні обіди, усім відвідувачам, у дні національних свят тут видавалась їжа солдатам-євреям місцевого гарнізону. Довгий час керувала цією їдальнею Р. Рубінштейн.

У місті продовжувала існувати російсько-єврейська школа Товариства грамотності. Активну роль у її функціонуванні, у 1880-х роках, відіграла сім'я Раєвських. Вони влаштовували благодійні вечори, де показували постановки та музичні номери. З 1894 року популярною стає нова розвага – вистави. Їхня організація та постановка покладалися на плечі вчительок школи. Свої старання учні показували здебільшого на великі релігійні свята. Значна увага приділялася так званим «освітнім прогулянкам». Зазвичай учні разом з учителями подорожували містом або залізницею. Цим аспектом займалася М. Раєвська. Вона ініціювала створення спеціальної комісії, яка працювала над створення програми таких прогулянок.

До 1895 р. школа розміщувалася у доволі просторому, двоповерховому кам'яному домі, що належав Товариству грамотності. Згодом будівлю продали Медичному Товариству, та розпочали будівництво нової будівлі. За словами очевидця² у школі, попри очікування побачити або однакову кількість християн та євреїв дітей, або переважаючу більшість других, єврейських дітей

¹ Мухіна І. Г. Благодійна діяльність національних громад як елемент громадського та культурного життя Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.) ... С. 15-21.

² Южный край // 1881. 25 апреля (№ 107) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=107>.

нараховувався малий відсоток. Та і ті, що входили у нього, мало чим відрізнялися від інших. Ворожості між дітьми, як запевняли вчителі, не було.

Цікаво, що спочатку у школі таку обов'язкову дисципліну як Закон Божий, християнам та іудеям викладали окремо, спеціально запрошеними для цього, священником та місцевим рабином. Але згодом, Товариство грамотності вирішило: у цій школі не місце іудейським предметам. Побачене справило на очевидця гарне враження. Адже саме такі школи, він вважав, стануть засобом боротьби проти національної ворожнечі. Більше російсько-єврейських шкіл – і вже з новим поколінням може зникнути укорінені стереотипи, адже діти євреїв виростуть не «іншими», а справжніми громадянами імперії, росіянами іудеями. З іншого боку, на основі побаченого, в очевидця з'явилося питання стосовно відміни викладання єврейських предметів. Якщо, діти євреїв вже допустили до навчання, то закони їхньої релігії неодмінно мали залишитися у програмі, адже релігія – це основа дитячої моральності.

Згодом при цій російсько-єврейській школі, у 1897 році відкрили жіночу суботню школу, що «...нічим не відрізнялася від російських недільних шкіл...»¹. У суботню школу зараховувалися як дівчатка, не молодше 10 років, так і дорослі жінки, не залежно від рівня грамотності. Навчання було безкоштовне, вихованки могли, також без будь-якої оплати, користуватися навчальними посібниками та книгами з бібліотеки, що була влаштована при школі. Заняття проходили з п'ятої до восьмої години вечора. Згідно з іудейськими традиціями, у суботу заборонялися будь-які письмові заняття, тому вони проводились після заходу сонця. Стосовно чоловічого варіанту суботньої школи, газета «Южный край» писала: «...прикро, що ця гарна думка стосується лише єврейських жінок: і чоловіки, не менше, потребують такої суботньої школи, але ініціатори цієї справи, не сподівалися на успіх чоловічої суботньої школи...»².

Освітні заклади, що відкривало Товариство поширення у народі грамотності, слугували не тільки можливістю отримати основи знань бідним

¹ Цит. за: Южный край // 1897. 20 марта (№ 5566) URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=5566>.

² Там само.

прошаркам єврейського населення Харкова, а і засобом інтеграції цієї національної меншини у суспільство Російської імперії. Значною мірою на подальший розвиток суботньої школи, колектив якої станом на 1901 рік значно розширив шкільну бібліотеку, організував медичну допомогу та безкоштовну роздачу медикаментів, матеріально підтримував бідних учениць і т.п., мали вплив інтелігенція міста. Вони проявляли свою підтримку у вигляді благодійних акцій, пожертвувань тощо.

Отже, у 1880-1890-х роках єврейська громада Харкова продовжувала поступово інтегруватися у життя міста. Не дивлячись на активне поширення погромної хвилі та численні чутки, у Харкові не сталося «вибуху» насильства та безладу, дія якого поширилася по всій території «смуги осілості». Завдяки своєрідному досвіду співіснування різних національностей та попереджувальним мірам міської думи, вдалося зберегти суспільний порядок і вистояти у часи кризи. У єврейській общині Харкова значну роль відігравала наукова, культурна та підприємницька еліта, яка здійснювала широку благодійницьку роботу та брала активну участь у житті міста. Завдяки чому, єврейська громада зміцнювала позиції та заявляла про власні інтереси і потреби. І вже наприкінці XIX століття євреї стали третім за чисельністю нацією у Харкові.

ВИСНОВКИ

Тема співіснування різних етносів в українській історії наразі є актуальною та важливою для формування сучасного суспільства. Час показав, що вивчення проблеми національних меншин України, зокрема і євреїв, дозволяє розширити наші уявлення на певні періоди, явища та події. Єврейська община Харкова, хоч і місто не увійшло до «смуги осілості», займала помітне місце у міському житті та відіграла важливу роль у його розвитку.

Проаналізувавши джерела та літературу, ми з'ясували, що єврейська громада Харкова формувалася поступово. Перший етап її утворення припав на кінець XVIII – 1820-ті роки XIX століття. У цей час, до Харкова, центру ремесла і торгівлі, все активніше почали прибувати євреї купці та ремісники. Другий етап почався з поширенням на євреїв обов'язкової рекрутської повинності у 1827 році, коли община суттєво збільшилася за рахунок прибулих до міста солдат-євреїв.

Значні зміни у становищі єврейської общини Харкова принесли реформи 1860-х рр., які «відкрили» місто для проживання деяких груп євреїв. Саме на ці роки припадають кількісні та якісні зміни у громаді. У місті починають співіснувати дві групи в одній общині: одна об'єднувалася навколо старої «солдатської» молельні, а інша – навколо новозаснованої синагоги на Німецькій вулиці, покровителями якої стали впливові банкіри та купці. Поступово єврейська община долучалася до розвитку Харкова, про що свідчать її благодійні заходи. Ще одним помітним елементом в общині були євреї-студенти Імператорського Харківського університету, кількість яких протягом 1860-1870-х рр. поступово зростала. У зв'язку з пом'якшенням ставлення до університетів, дещо змінився вибір євреями факультетів, порівняно з початком 1840-х років, коли вони тільки починають вступати до нього. Відтепер вони навчалися не тільки на медичному, а і на юридичному та фізико-математичному факультетах. Також ставало помітним те, що до університету подавали документи місцеві євреї, що свідчило про деяку сформованість та стабільність місцевої общини.

У ході дослідження нам вдалося проаналізувати правовий, соціально-економічний та культурно-освітній аспекти існування єврейської общини

Харкова у другій половині XIX століття. Завдяки активному зростанню самого міста та діяльності впливових членів громади – вже у 1880-1890-х роках євреї стають третьою за чисельністю нацією у Харкові. Також починають виникати нові єврейські благодійні та освітні заклади, що засвідчували їхню швидку інтеграцію у життя міста. Можна зробити висновок, що у ході становлення та розширення харківської єврейської громади, сформувався особливий досвід співіснування євреїв з населенням Харкова, який виявився під час погромної хвилі 1881-1882 років. Цей досвід впливав на ставлення місцевої адміністрації та населення міста до євреїв, що і допомогло уникнути безчинств у Харкові.

Дослідження історії національних громад міст України є важливими для історичної науки. Вивчення цієї проблематики виявляє різний досвід взаємодії різних етносів у розвитку полінаціональної держави. Адже цей досвід, допомагає активному формуванню сучасного суспільства, а також у пошуках розв'язання глобальних проблем, спричинених міжнаціональними та міждержавними конфліктами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Временные правила» (3 мая 1882 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. 2. №834. С. 181.
2. «Положение о устройстве Евреев (31 мая 1835 г.)» // Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев ... С. 359.
3. «Положение о устройстве Евреев (9 декабря 1804 г.)» // Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время: антология документов / П. Мендес-Флор, Й. Рейнхарц. Т 2. Москва: Мосты культуры, 2006. С. 145-149.
4. «Устав Рекрутской повинности о военной службе Евреев (26 августа 1827 г.)» // Евреи в современном мире. История евреев в новое и новейшее время ... С. 149-151.
5. Новицкий Д. Из воспоминаний жандарма. М.: Издательство МГУ, 1991. С. 185.
6. Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Книга первая. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 262 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Т. 46: Харьковская губерния. 1904. 297 с.
8. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. / сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург: тип. К. В. Трубникова, 1874. 1184 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/437967> (дата звернення: 11.10.2020).
9. Рейнгардт Ф.О. Г. Харьков 20-х и 30-х годов (По воспоминаниям Ф.О. Рейнгардта) // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому Календарю" на 1887 г. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 1–28. URL:

- <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8871> (дата звернення: 03.11.2020).
10. Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии. Харьков. 1892. С.14. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22796-rittih-a-f-etnograficheskiy-ocherk-harkovskoy-gubernii-harkov-1892> (дата звернення: 02.02.2021)
 11. Список евреев города Харькова за 1869 год
URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1869-god-spisok-evreev-goroda-harkova>
(дата звернення: 06.03.2019).
 12. Список студентов и посторонних слушателей лекций Императорского Харьковского университета на 1859-1860 академический год. Х., 1859. 37 с.
URL: [http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle /1237075002/106](http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/106) (дата звернення: 02. 02. 2021).
 13. Список студентов и посторонних слушателей лекций Императорского Харьковского университета на 1865-1866 академический год. Х., 1865. 56 с.
URL: [http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle /1237075002/108](http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/108) (дата звернення: 02. 02. 2021).
 14. Список студентов и посторонних слушателей лекций Императорского Харьковского университета на 1869-1870 академический год. Х., 1869. 40 с.
URL: [http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle / 1237075002/114](http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/114) (дата звернення: 02. 02. 2021).
 15. Список студентов и посторонних слушателей лекций Императорского Харьковского университета на 1878-1879 академический год. Х., 1878. 64 с.
URL: [http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle / 1237075002/304](http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/304) (дата звернення: 02. 02. 2021).
 16. Список студентов Императорского Харьковского университета на 1842-1843 академический год. Х., 1842. 58 с. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/98> (дата звернення: 03. 11. 2020).
 17. Список студентов, ветеринарных воспитанников и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1850/1851

- академический год. X., 1850. 25 с. URL:
<http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/99> (дата звернення:
 03.11.2020).
- 18.Список студентов, ветеринарных воспитанников и приватнослушающих
 Императорского Харьковского университета на 1846-1847 академический
 год. X., 1846. 32 с. URL:
<http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/111> (дата звернення:
 03.11.2020).
19. Южный край // 1881. 13 мая (№ 125) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=125>.
- 20.Южный край // 1881. 22 мая (№ 134) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=134>.
- 21.Южный край // 1881. 25 апреля (№ 107) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=107>.
- 22.Южный край // 1881. 27 апреля (№ 109) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=109>.
- 23.Южный край // 1881. 5 мая (№ 117) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=117>.
- 24.Южный край // 1881. 7 июня (№ 149) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=149>.
- 25.Южный край // 1881. 8 мая (№ 120) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=120>.
- 26.Южный край // 1881. 9 июня (№ 151) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=151>.
- 27.Южный край // 1897. 20 марта (№ 5566) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=5566>.
- 28.Южный край // 1900. 22 сентября (№ 6790) URL:
<http://karazin.back2news.org/?newspaper=6790>.

- 29.Greenberg L. The Jews in Russia. The struggle for emancipation. N.-Y., 1976.
- 30.Pipes R. Catherine II and the Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. 1975. № 5. P. 3 – 20.
- 31.Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // The Wiener Library Bulletin. 1971. Vol. XXV. № 1 – 2. P. 42 – 51.
- 32.Аксаков И. Украинские ярмарки. URL: http://dugward.ru/library/aksakovy/iaksakov_ukr_yarm.html
- 33.Андреас Каппелер. Мала історія України, пер. з нім. О. Блащук. Київ: К.І.С., 2007. 260 с.
34. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т.2 (XIX -начало XX века): Ист. монография / Дмитрий Иванович Багалей, Дмитрий Петрович Миллер. репринт. изд. Харків: Б.и., 2004. 982 с.
- 35.Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т.1 (XVII-XVIII века): Историческая монография / Дмитрий Иванович Багалей, Дмитрий Петрович Миллер. Репринт. издание. Харків: Б.и., 2004. 572 с.
- 36.Барталь И. От общины к нации... Иерусалим, 5767, М., 2007.
- 37.Безаров А. Особенности государственной политики в еврейском вопросе в эпоху Александра III // Еврейская культура и ее контексты. Материалы XVI ежегодной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч.3. М., 2009. С. 44.
- 38.Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 2014. Вип. 14. С. 183-193.
- 39.Брик О. Україно-єврейські взаємовідносини. Госиздат, 1921. 31 с.
- 40.Бэкон Г. Положение евреев в России после разделов Польши //Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. Части 5 – 6. Тель-Авив, 1995.

41. Вейцблїт І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. Кременчуг, 1930. 186 с.
42. Гессен Ю. История евреев в России. СПб, 1914. 318 с.; Гессен Ю. История еврейского народа в России: в 2-х т. Ленинград, 1925-1927. 242 с.
43. Голицын Н. История русского законодательства о евреях. СПб, 1886. Т. 1. 984 с.
44. Гончаров В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII–начало XX века). Донецк, 2008. 292 с.
45. Грушевський М. Українські жиди // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво "Світ", 2003. Т. 5. С. 339–350.
46. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. М., 1908. С. 217 – 267.
47. Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). СПб., 1907. 370 с.
48. История Харьковского городского самоуправления. 1654-1917 / Андрей Леонидович Антонов, Владимир Леонтиевич Маслийчук, Андрей Федорович Парамонов. Харків : Регион-информ, 2004. 191с.
49. Історія міста Харкова ХХ століття / Є. Кушнарєв, В. Шумілкин та ін.; під ред. О. Ярмиш, С. Посохов. Харків: «Фоліо», 2004. 686 с.
50. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
51. Клиер Дж. „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в XX веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 8 – 10 декабря. 2003 г. М., 2004. С. 45 – 46.
52. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 -1825). М.; Иерусалим: Мосты культуры, 1999. С. 6.

53. Костомаров Н. Жид отрешение в начале XVIII века // Киевская старина. 1883. Т. 5. Январь. С. 1–26; Март. С. 477–492; Костомаров Н. Иудеям // Основа. 1862. № 1. С. 38–58.
54. Котляр Е. Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Харьковская государственная академия дизайна и искусств, 2011. 170 с.
55. Кравченко В. Харьков/Харків: столица пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.
56. Лесков Н. Еврей в России: несколько замечаний по еврейскому вопросу. Москва: «Книга», 1990. 58 с.
57. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. К., 1994. С. 114 – 134; Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. К., 1994.
58. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2005. С. 60-96.
59. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування; ред. укр. вид. Валерій Падяк. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. 316 с.
60. Мелешенко А. А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2015. 290 с.
61. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України: (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... Х., 2005. 24 с.
62. Мухіна І. Г. Благодійна діяльність національних громад як елемент громадського та культурного життя Слобожанщини (XIX – поч. XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: "Історія та географія". 2014. Вип. 50. С. 15-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2014_50_5
63. Оршанский И. Русское законодательство о евреях. СПб. 1877. 436 с.

64. Погребінська І. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал, 1996. № 4. С. 124-132.
65. Рудницька Н. В. Значення хедера для розвитку єврейської освіти на Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008 р. Житомир : «Хесед Шломо», 2008. С. 191–204.
66. Рудницька Н. Історія євреїв Житомирщини: навч. посібник/ Н. В. Рудницька – Житомир: Бук-Друк, 2017. 369 с.
67. Рудницька Н. Середня і вища освіта євреїв на Волині у XIX столітті: русифікація чи юдаїзація? // Література та культура Полісся. Серія: Історія. Ніжин. 2003. Вип. 23. С. 67-74.
68. Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи. 2002. №12. С. 41-45.
69. Самарцев І. Євреї в Україні на початок XX ст. // Український історичний журнал, 1994. № 4. С. 19-29.
70. Семененко В., Петровський В. «Єврейське питання» в діяльності дореволюційних університетів України (80-і рр. XIX ст. – початку XX ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія, 2016. вип. 23. С. 34-46.
71. Солошенко О. Компаративний аналіз етнічного складу Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія, 2011. № 965, вип. 43. С. 136-145.
72. Харченко А. В. «Населення рухливе ...І кількість його з кожним роком зростає»: до постановки проблеми впливу міграції на формування єврейської громади Харкова // Вісник НТУ «ХПІ». 2015. №56. С. 76-81.
73. Харченко А. В. «Торгові війни» в єврейській громаді Харкова наприкінці XIX століття // Вісник НТУ «ХПІ». 2015. № 38. С. 129-137.
74. Харченко А. В. З життя єврейської громади Харкова кінця XIX – початку XX ст.: конформізація під батогом // Вісник НТУ «ХПІ». 2014. №25. С. 145-152.

75. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Ч.1. Киев. 1993. 175 с.
76. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ –початок ХХ ст.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
77. Шитюк М., Щукін В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Видавництво І. Гудим. Миколаїв, 2008. 221 с.

РЕЗЮМЕ

У час значних політичних та соціальних змін, одним з важливих аспектів є місце різних націй у житті нашої країни та їхня роль у творенні сучасного українського суспільства. На сьогодні євреї одна з найчисельніших меншин в Україні, а історія україно-єврейської співіснування має доволі глибокі корені.

Єврейська община Харкова, хоч і місто не увійшло до «смуги осілості», займала помітне місце у міському житті та відіграла важливу роль у його розвитку. А поєднання загальних процесів, що відбувалися в імперії, і місцеві особливості менталітету та соціальних взаємозв'язків, створювали неповторний досвід співіснування різних етносів у великому зростаючому місті.

У ході становлення та розширення харківської єврейської громади, сформувався особливий досвід співіснування євреїв з населенням Харкова, який виявився під час погромної хвилі 1881-1882 років. Цей досвід впливав на ставлення місцевої адміністрації та населення міста до євреїв, що і допомогло уникнути безчинств у Харкові.

SUMMARY

At a time of significant political and social change, an important aspect is the place and role of different nations in the life of our country and in the modern society. Today Jews are one of the biggest national minority in Ukraine and the history of Ukrainian-Jewish coexistence has some deep roots.

The Jewish community of Kharkiv played a prominent role in urban life, even though the city was not part of the Pale of Settlement. The combination of common processes taking place in the Empire and local mentality created a unique experience of the coexistence of different ethnicities in a growing city.

A peculiar experience of coexistence of the Kharkiv population with Jews has developed in the process of becoming and growing the Jewish community. This experience was demonstrated during the riots of 1880s. Experience influenced the attitude of the city administration and the population of Kharkiv. It helped to avoid outrages.

